

5/12/74 37
1/92
Published under the Esteemed Patronage

ಜಾಗದೇಶ್ವರಿಯಿಂದ ಬರಿಸಿ

HIS HOLINESS SRI CHANDRASEKHARA BHARATI SWAMIGAL

(The Jagadguru of Sringeri)

ADVAITASIDDHANTA

VAIJAYANTI

BY

SRI TRYAMBAKA SASTRI.



SRIRANGAM:

SRI VANI VILAS PRESS.

1916.

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಥೆ

1859
SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

ADVATASIDHANTA

VALIAYANTI

TRIYAMBAKA

SGDF

Sri Gangeshaarti Digital Foundation



अद्वैतसिद्धान्तवैजयन्ती

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज्य-

चरणानुग्रहलब्धब्रह्मविद्यावैशद्येन श्रीमद्ब्रह्मानन्द-

सरस्वतीसारस्वतसाम्राज्यानुभवसमेधमानयुक्ति-

शतधारेत्सारितविपक्षगिरिनिचयेन

भट्टत्र्यम्बकशास्त्रिणा

विरचिता ।



श्रीरङ्गस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये

संमुद्रिता ।

१९१६.

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

162510

SGDF



अद्वैतसिद्धान्तवैजयन्ती



वन्दे वन्दारुमन्दारमिन्दिरानन्दमन्दिरम् ।

बृन्दावनचरं भक्तबृन्दावनपरं महः ॥ १ ॥

पूर्णज्ञानाय निर्भेदपरमानन्दमूर्तये ।

व्यासशंकररूपाय श्रीपरब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥

नत्वा श्रीभगवत्पादपादपाथोरुहद्वयम् ।

करोम्यद्वैतसिद्धान्तवैजयन्तीं सतां मुदे ॥ ३ ॥

इह खलु परमपुरुषार्थसाधनमात्मतत्त्वज्ञानमामनन्ति
न्यायवेदान्तनिष्णाताः । तच्चात्मतत्त्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिनिखि-
लानर्थाविरहितसच्चिदानन्दधनप्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मकमिति तन्नि-
रूपणीयम् । निरूपणं च साधकप्रदर्शनबाधकनिराकरणा-
भ्याम् । तत्र च साधिकाः— ‘असंगो ह्यं पुरुषः’ ‘सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ ‘नेह

नानास्ति किञ्चन' 'नात्र काचन भिदास्ति' 'तत्त्वमसि'
इत्यादयो निश्चिततात्पर्यकाः उपनिषद् एव । तत्र च निश्चि-
तप्रामाण्यकप्रमाणान्तरविरोधे तात्पर्यानिश्चयात् तदविरोध-
स्तावत् उपपादनीयः । स च यावत्प्रत्यक्षादिग्राह्यद्वैतजातस्य
पारमार्थिकत्वं न निराक्रियते तावत् दुरुपपाद इति तस्य
मिथ्यात्वमुपपादनीयम् । अतस्तदेवादौ स्वपक्षसाधनाद्युप-
न्यासेन प्रपञ्च्यते ॥

तथा हि— तत्र विप्रतिपत्तिः, *ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यं
सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्भिन्नं मिथ्या न वा विमतं मिथ्या न
वा इत्यादि । अत्र च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि-
द्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सिद्धसा-
धनमिति मते शुक्तिरूप्यादौ तद्वारणाय अबाध्यान्तं पक्षवि-
शेषणम्, तुच्छे ब्रह्मणि च बाधवारणाय अर्हान्तभिन्नान्ते ।
उक्तं हि दीधितिटीकायाम्— 'अत एवातिप्राचीना अवच्छे-
दकावच्छेदेनानुमितावप्यंशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वमङ्गीकु-
र्वन्तो ध्वनिव्यावर्तनाय शब्दानित्यत्वानुमाने वर्णात्मकत्वं
पक्षे निवेशयन्ति' इति । यदि च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन

* तेन विप्रतिपत्तिधर्मितावच्छेदकस्थैवानुमाने पक्षतावच्छेद-
कत्वमुचितमिति शङ्कावकाशो नास्तीत्यर्थः ।

साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या न सिद्धसाधनमिति नव्यमतमाद्रियते, तदा तथोद्देश्यतायाम् अबाध्यान्तं नोपादेयमेव । इतरविशेषणद्वयं तुच्छे ब्रह्मणि च बाधवारणायोपादेयम् । तत्सामानाधिकरण्येन तथात्वे तु उक्ताबाध्यत्वमात्रं पक्षविशेषणम् ॥

यद्यपीदं सिद्धसाधनमुद्भावनीयं न माध्वेन नापि वैशेषिकादिना, शुक्तिरजतादौ माध्वेनालीकत्वस्य, तार्किकैः पारमार्थिकत्वस्यैव अभ्युपगमात् ; प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिमात्रस्य साध्यतायां तस्य शुक्तिरजतादौ माध्वैरभ्युपगमेऽपि ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वस्यापि तत्र तैरभ्युपगमेन सिद्धसाधनानुद्धारात्, सत्तादात्म्यपर्यवसितस्य सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वस्यापि तद्व्यावर्तकत्वाच्च । तथापि शुक्तिरजतादेः अनिर्वाच्यतावादितान्त्रिकैकदेशिना सह विवाद एवाबाध्यान्तस्य पक्षविशेषणत्वानुसरणात् नासंगतिः ॥

न चैवमपि ब्रह्मण्यारोपिते क्षणिकत्वादौ सिद्धसाधनं दुर्वारम्, तस्य क्षणिकत्वाभावप्रकारकब्रह्मज्ञानबाध्यतया ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वसत्त्वादिति वाच्यम्, तस्य ब्रह्मान्यविषयकज्ञानाबाध्यत्वरूपपर्यवसितपक्षविशेषणशून्यत्वेन तदोपानवकाशात् । न च तथापि मूलाविद्यानिवर्तकब्रह्मज्ञानाव्य-

बहितपूर्ववृत्तिप्रातिभासिकविशेषे सिद्धसाधनमशक्यवारण-
मिति शङ्क्यम्, अबाध्येत्यन्तेन ध्वंसस्तादृशज्ञानं* चेत्यन्य-
तरजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
परैश्च ध्रमजनकाज्ञानस्य अनिर्वाच्यत्वानभ्युपगमात्, उक्त-
विशेषणस्य तत्साधारण्येऽपि न क्षतिः । ज्ञाननि-
वर्त्यत्वरूपमिध्यात्वस्य साध्यतायामुक्तान्यतरजन्यध्वंसप्रति-
योग्यज्ञानभिन्नत्वे सति तत्प्रयुक्तान्यत्वं पक्षविशेषणम् । तेन
शुक्तिरूप्याद्यारोपकारणीभूताज्ञानादौ न सिद्धसाधनम् ।
उक्तप्रातिभासिकविशेषप्रयोजकाज्ञानं च न ब्रह्मज्ञाननाशयम्,
तदसमानविषयकत्वात्, किं तु जीवेशभेदाद्यनाद्यन्तरवत्
मूलाज्ञाननाशनाशयमेव ॥

न चैवमज्ञानस्य स्वसमानविषयकतत्त्वज्ञाननाशयता-
नियमो न स्यात्, उक्ताज्ञान एव व्यभिचारादिति
वाच्यम्, तादृशप्रातिभासिकविशेषस्य प्रामाणिकत्वे उक्त-
रीत्या व्यभिचारवारणाय तत्तदज्ञानान्यत्वस्यापि नाशयता-
वच्छेदकोटौ निवेश्यत्वात् इति । अधिकमन्यत्र विवेचितम् ।
संप्रदायविदस्तु क्षणिकत्वादेरतीन्द्रियपदार्थघटितत्वेन अती-
न्द्रियतया परोक्षे अन्यथाख्यातेरभ्युपगमेन च न क्षणिक-

* ब्रह्मान्यविषयकमित्यर्थः ।

वादि प्रातिभासिकमित्याहुः । देहात्मैक्यादिकं च न तान्त्रिकानुयायिमतेऽनिर्वाच्यम्, तेन अहं मनुष्य इत्यादिज्ञानस्य अप्रामाण्यानभ्युपगमादिति न तत्र सिद्धसाधनं शङ्क्यम् ॥

यत्तु शुद्धं ब्रह्म वृत्तिविषयोऽपि न— इति मते वियदादेरपि ब्रह्मप्रमान्यबाध्यतया* पक्षालाभ इति, तन्न, तन्मते उपहितब्रह्मान्यविषयकज्ञानस्यैव ब्रह्मप्रमातिरिक्त्यनेन विवक्षिततया तदबाध्यत्वस्य वियदादिसाधारण्यात् । सप्रकारकज्ञानाबाध्यत्वं तु न विवक्षणीयम्, तत्तेदंतोपलक्षितविषयकनिर्विकल्पकधीबाध्ये नायं स इति भ्रमसिद्धभेदेऽपि सत्त्वात् । वस्तुतस्तु जीवत्वब्रह्मत्वाद्युपलक्षितब्रह्मविषयकज्ञानाबाध्यमेव अबाध्यान्तेन विवक्षणीयम् । तदर्थश्च जीवत्वब्रह्मत्वाद्युपलक्षितब्रह्मविषयताशून्यधीः ध्वंसश्चेत्यन्यतरजन्यनाशप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तान्यत्वम्, तेन ब्रह्मत्वज्ञानत्वोपलक्षितयोः भेदस्यापि तदुपलक्षितब्रह्ममात्रविषयकनिर्विकल्पकधीबाध्यत्वात् पूर्वमतेऽपि तत्र सिद्धसाधनता दुर्वारेति शङ्कानवकाशः । एतादृशं च ज्ञानं जीवब्रह्मभेदवादिनो यद्यपि तान्त्रिकस्य नानुमतम्, तथापि उक्तनिरूपितत्वद्वय-

* ब्रह्मान्यप्रमाबाध्यतया इति पाठः ।

शून्यविषयताशालिज्ञानं तस्यापि संमतमेव । विस्तरस्तु
शास्त्रारम्भसमर्थने द्रष्टव्यः ।

यदि च ज्ञानमपि स्वप्रागभावध्वंसः, घटादिध्वंसोऽप्यु-
त्तरावस्थारूपो भाव एवेति मन्यते तदा ध्वंसपदेन ज्ञानान्य-
ध्वंसो विवक्षणीयः । यद्वा उक्तब्रह्मविषयताशून्यधीजन्यत्व-
ध्वंसत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वान्यतरवन्नाशप्रतियो-
ग्यज्ञानप्रयुक्तान्यत्वम् अबाध्यान्तेन विवक्षणीयमिति दिक् ॥

यत्तु ब्रह्मप्रमेत्यत्र प्रमापदस्य सप्रकारकयथार्थज्ञान-
परत्वे वियदादीनां तदन्यब्रह्मनिर्विकल्पकज्ञानबाध्यत्वात्
पक्षालाभः, सप्रकारकज्ञानमात्रस्य प्रमात्वासंभवश्च ; न च
प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रमाणत्वेन तज्जन्यज्ञानानामपि व्या-
वहारिकप्रमात्वमस्त्येवेति वाच्यम्, तथात्वे इयं शुक्तिः
सतीत्यादिज्ञानानामपि ब्रह्मप्रमात्वेन तद्वाध्यशुक्तिरजतादेः
पक्षतापत्तावंशतः सिद्धसाधनस्य दुष्परिहरत्वापत्तेः ; नि-
ष्प्रकारकज्ञानपरत्वे तत्त्ववादिना निष्प्रकारकज्ञानानङ्गी-
कारेण तं प्रति आश्रयासिद्धेः ; नैयायिकैरपि ब्रह्मविषयक-
निष्प्रकारकज्ञानानङ्गीकारेण तन्मतोऽप्याश्रयासिद्ध्यापत्तिरि-
त्यतो ब्रह्मविषयकभ्रमभिन्नज्ञानमेव ब्रह्मप्रमेत्यनने विवक्षित-
मिति केनचित् उक्तम् । तन्न, नैयायिकं प्रति तत्त्ववादिनं

प्रति च विवादे उक्तविशेषणस्य अनुपादेयत्वात्, असत्ख्या-
तिवादिमते आश्रयासिद्धेरनवकाशाच्च । तत्त्ववादिशब्देन ता-
न्त्रिकानुयायिविवक्षायामपि नैयायिकैरपीत्यादेरसंगतिरेव ।
अस्तु वा यथाकथंचित् । तथापि प्रमापदस्य भ्रमभिन्नार्थ-
कत्वे ब्रह्मपदवैयर्थ्यं दुर्वारमेव । सिद्धान्ते तु प्रमापदस्य अ-
न्याविषयकार्थकतया ब्रह्मपदसार्थकता बोध्या ।

विमतत्वं च यद्यपि यां कांचित् विमतिमादाय ब्रह्मणि शु-
क्तिरूप्यादौ च अतिप्रसक्तम् उक्तरूपावच्छिन्नविशेष्यकविमति-
विवक्षणे च उक्तरूपस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वसंभवात् इतरांशो-
पादानमनतिप्रयोजनम्, तथापि ब्रह्मशुक्तिरूप्याद्यविषयिणी
तुच्छाविषयिणी च या धीः यां कांचित् तादृशधियं वियदादि-
सर्वदृश्यविषयिणीं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तद्धीविषयताया उप-
लक्षणविधया पक्षतावच्छेदकत्वानुसरणात् न दोषः । तस्याः
विशेषणविधया पक्षतावच्छेदकत्वे विशिष्टविशेष्यकबुद्धौ
विधेये तत्संबन्धे वा विशेष्यतावच्छेदकावच्छेद्यत्वं प्रती-
यते; व्याप्यवृत्तेश्च नावच्छेदकमङ्गीक्रियते इति मते मि-
थ्यात्वस्य तत्प्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धस्य वा व्याप्यवृत्तेः
उक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेद्यत्वासंभवेनानुमितेर्भ्रमत्वापत्तिः ;
अतस्तदुपेक्षणम् । यद्धीविषयत्वं पक्षतावच्छेदकीक्रियते

तद्वृद्धयसमानकालीनघटादौ विद्यमानस्य वक्ष्यमाणप्रतियोगित्वादिरूपमिध्यात्वस्य पक्षतावच्छेदकीभूततद्वृद्धिविषयता-समानकालीनत्वं विषयताया ज्ञानैकसमानकालीनत्वम् इति मते बाधितमिति अनुमितेः भ्रमत्वापत्तिरतः तदुपेक्षणमित्यपि केचित् ॥

यत्तु पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरूपानुमित्यनुरोधेन अनुमितिकाले सत एव धर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वमुचितम्, ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतधर्माश्रयविमतिविषयत्वं वा पृथिवीत्वजलत्वाद्यननुगतधर्माश्रयविमतिविषयत्वं वा पक्षतावच्छेदकं न अनुमानकाले अस्ति, विमतेः समयबन्धसभ्यानुविधेयसंवरणादिना व्यवहितत्वात्, विषयतायाश्च विषयिसमानकालीनत्वनियमादित्यनुशयेन विमतेः तद्विषयत्वस्य वा उपलक्षणविधया पक्षतावच्छेदकत्वानुसरणम् ; ननु पक्षतावच्छेदकाभावे, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्ताज्ञानरूपपक्षधर्मताज्ञानं न स्यादिति चेत्, न, स्वरूपसत्पक्षतावद्धर्मताज्ञानस्यैव पक्षधर्मताज्ञानत्वात्, न चावच्छेदकासत्त्वे पक्षतापि कथं वर्ततामिति वाच्यम्, विषयजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणे विषयत्वेनाभिमते घटादौ स्वज्ञानात् पूर्वं विषयत्वस्याभावेऽपि विषयत्वेना-

वच्छेद्यायाः स्वज्ञानं प्रति जनकतायाः सत्त्वस्येवोपपत्तेः ;
वस्तुतस्तूत्सर्गतो विशेषणावगाहित्वरूपप्रमाणस्वरूपबाधोऽत्र
कल्पो दुर्वारः ; अत एव गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्ध-
वानित्यत्र बाध उक्तः ; उपलक्षणत्वे तु तदसंभवः ; अतो विम-
तिविषयत्वज्ञानं तद्विषयत्वं वा विशेषणविधया पक्षतावच्छेदक
म् ; न्यायवाक्यप्रयोज्यपरामर्शपूर्वक्षणे विमतिज्ञानं तदुत्तरक्षणे
चरमः परामर्शः तदुत्तरक्षणे अनुमितिरिति पक्षतावच्छे-
दकानुमित्योः समानकालीनत्वोपपत्तिरिति ॥

तदसत्, पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्य-
सिद्धौ साध्यपक्षतावच्छेदकयोः समानकालीनत्वस्यापि अन-
पेक्षितत्वेन पक्षतावच्छेदकानुमित्योः समानकालत्वापेक्षायाः
दूरनिरस्तत्वात् । अन्यथा गन्धप्रागभावोपलक्षिते घटे गन्धा-
नुमित्युच्छेदापत्तेः । अत एव गन्धप्रागभावावच्छिन्नघटादिप-
क्षकस्थल एवासंकीर्णबाधो न्यायविद्धिरूपदर्शितः । किं च तद्ध-
र्मविशिष्टविशेष्यकानुमितौ तद्धर्मसाध्ययोः समानकालत्वभा-
नानुरोधेन तयोः समानकालत्वापेक्षायामपि तद्धर्मानुमित्योः
समानकालत्वापेक्षायां न किञ्चित् बीजमस्ति । तथा सति भा-
विगन्धविशिष्टे रूपवत्त्वानुमितेरिदानीं तनाया अप्यनुपपत्तेः ।
एतेन परामर्शकाले पक्षतावच्छेदकाभावे तद्विशिष्टे हेतुमत्ता-

ज्ञानरूपपरामर्शानुपपत्तिशङ्कापि निरस्ता । स्वरूपसत्पक्षताव-
 द्धर्मताज्ञानस्य अनुमितिहेतुत्वे द्रव्यं धूमवदिति परामर्शात् प-
 र्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, उपलक्षणविधया पक्षतावच्छे-
 दकावच्छिन्नविशेष्यताकपरामर्शस्य हेतुत्वं च परामर्शकाले प-
 क्षतावच्छेदकाभावेऽपि उपपन्नम् । किं च नात्र पक्षतावच्छेदक-
 विशिष्टे पक्षे हेतुमत्ताज्ञानासंभवोऽपि, पक्षतावच्छेदकहेत्वोः
 समानकालीनतायाः निर्बाधत्वात् । अत एव न प्रमाणस्वभा-
 वबाधोऽपि । अपि चानुमितिर्द्विविधा पक्षतावच्छेदकोपल-
 क्षिते साध्यावगाहिनी तद्विशिष्टे साध्यावगाहिनी च, तत्र च
 आद्याया उद्देश्यत्वे असंकीर्णबाधासंभवेऽपि द्वितीयाया
 उद्देश्यत्वे तत्संभवेन अत एवेत्याद्युपष्टम्भासंगतिः । न
 च यद्धीविषयत्वमित्यादिना त्वदुक्तरीत्या पक्षतावच्छेदकी-
 भवद्विमत्यसमानकालीनघटादावनुमितेः भ्रमत्वापत्तिवारणा-
 यैव विमतिविषयत्वज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुसरणमाव-
 श्यकमिति वाच्यम्, एवमपि विमतिज्ञानासमानकालीने
 घटाद्यंशे अनुमितेर्भ्रमत्वापत्त्या विमतिज्ञानविषयत्वस्यापि
 विशेषणविधया पक्षतावच्छेदकत्वासंभवात् । तथा च न्या-
 यवाक्यप्रयोज्यपरामर्शपूर्वक्षणे विमतिज्ञानकल्पनम्, तस्य
 तद्विषयत्वस्य वा, पक्षतावच्छेदकत्वानुसरणं च निरर्थकमेव ।

किंचोक्तविमतिज्ञानस्य तद्विषयत्वस्य वा विशेषणविधया पक्षतावच्छेदकत्वे पूर्वोक्तरीत्या अनुमितेः भ्रमत्वापत्तिः मिथ्यात्वस्य अव्याप्यवृत्तितानिर्वाहकविलक्षणावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमनवच्छिन्नत्वम्, तद्विशिष्टविशेषणता च साध्यतावच्छेदकसंबन्धः । पक्षतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वं च व्याप्यवृत्त्यवच्छेदकसाधारणमिति विमतिज्ञानस्य तद्विषयताया वा विशेषणविधया पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि नार्थान्तरमिति यदि विभाव्यते तदा विमतिविषयतायाः पक्षतावच्छेदकत्वोपेक्षायां प्रागुक्तं बीजान्तरमनुसंधेयमिति दिक् ॥

प्रत्येकं वा विप्रतिपत्तिः—वियत् मिथ्या न वा, पृथिवी मिथ्या न वेत्यादि । एवं वियदादेः पक्षत्वेऽपि न घटादौ संदिग्धानैकान्तिकता, पक्षसमत्वात् घटादेः । तथा हि—पक्षे साध्यसंदेहस्य अनुगुणत्वात् पक्षभिन्न एव संदिग्धानैकान्त्यस्य दोषत्वं वाच्यम् । अत एवोक्तं साध्याभावनिश्चयवति हेतुसंदेह एव संदिग्धानैकान्तिकतेति । पक्षत्वं तु साध्यसंदेहवत्त्वम्, तच्च घटादिसाधारणम्, अतस्तत्र संदिग्धानैकान्तिकत्वं न दोषः । पक्षसमत्वोक्तिस्तु प्रतिज्ञा-

विषयत्वाभावमात्रेण । न च तर्हि प्रतिज्ञाविषयत्वमेव पक्ष-
त्वम् , स्वार्थानुमाने तदसंभवात् । एवंविधविप्रतिपत्तौ
सत्यामेव प्रमाणाभिधानावसरे प्रत्येकं वियदादिधर्मिनिर्देशात्
नाप्राप्तकालत्वम् । यत्तु प्रकृतानुमित्युद्देश्यतावच्छेदकधर्म-
वत्त्वं पक्षत्वमिति, तन्न, साध्याभाववत्तया गृह्यमाणधर्मिवृ-
त्तितया ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वे तादृशधर्मिणः प्रकृतानु-
मित्युद्देश्यत्वतदभावयोः अकिञ्चित्करत्वात् । न च पक्षे
साध्यसंदेहदशायामपि अनुमित्युत्पत्त्या पक्षातिरिक्ते धर्मिणि
साध्याभावावगाहित्वमेव व्यभिचारज्ञाननिष्ठप्रकृतानुमितिप्र-
तिबन्धकतायामवच्छेदकमुपेयते इति पक्षातिरिक्ते साध्या-
भावसंशयात्मकस्य व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं नि-
ष्प्रत्यूहमिति उक्तस्थले संदिग्धानैकान्तिकता दुर्वारेति
वाच्यम् , यतो व्यभिचारज्ञानस्य न साक्षादनुमितिविरोधि-
त्वम् , मानाभावात् , उक्तं हि करणे पूर्णे किं न सिध्येदिति,
किं तु तज्जनकव्याप्तिग्रहविरोधितयैव, तत्र च साध्याभावविष-
यतानिरूपितधर्मिविषयतायाः पक्षविषयताव्यावृत्तायाः विरो-
धितावच्छेदककोटौ निवेशे सर्वेषामेव धर्मिणां कदाचित् अनु-
मित्युद्देश्यतासंभवेन विरोधितावच्छेदकस्यैव दुर्वचत्वाप-
त्तेः । विशिष्य यत्किञ्चिद्धर्मिविषयताया एव धर्मि-

विषयताया विरोधितावच्छेदककोटिनिवेशस्तु विनिगमनावि-
रहादयुक्तः । यद्धर्मिविषयताया विरोधितावच्छेदककोटिनिवे-
शः तद्धर्मिपक्षकानुमितौ तद्धर्मिकसाध्यसंशयस्य दूषकत्वापा-
दकश्च । तस्मात् साध्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्याभावप्रकारता-
निरूपितधर्मिविषयताया एव विरोधितावच्छेदककोटौ निवे-
श्यत्वात् न संदिग्धानैकान्त्यम् । वस्तुतस्तु अनुकूलतर्कास्फूर्तौ
पक्षीयव्यभिचारसंशयोऽपि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धको भवत्येव ।
यदाहुः— अनुकूलतर्कास्फूर्तौ संदिग्धानैकान्तिकस्येष्टत्वादि-
ति । अत एव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेय-
त्वात् इत्यादयोऽनुकूलतर्कविरहिणो बाधप्रतिरोधयोरनव-
तारेऽपि पक्ष एव संदिग्धानैकान्तिकतया अप्रयोजका-
गीयन्ते इत्यादि । तथा च प्रकृते अनुकूलतर्काणां वक्ष्यमाण-
त्वात् न संदिग्धानैकान्तिकत्वमिति विभावनीयम् ॥

नन्वेतादृशविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमयुक्तम् ; तथा हि—न तावत्
विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षतासंपादकतयैवोपयोगः, सिषाधयि-
षाविरहसहकृतसाधकमानाभावरूपायाः तस्या विप्रतिपत्ति-
जन्यसंशयानात्मकत्वात् ; संशयस्य पक्षतात्वे च श्रुत्यात्म-
निश्चयवतोऽनुमित्सया तदनुमानं न स्यात्, तस्य निष्फ-
लत्वात् ; आहार्यसंशयस्यातिप्रसङ्गकत्वात् ; यत्तु विप्रति-

पत्तिजन्यसंशयस्य अनुमित्यनङ्गत्वेऽपि व्युदसनीयतया वि-
 चाराङ्गत्वमस्येवेति, तन्न, वादिप्रतिवादिनोः मध्यस्थानां
 च निश्चयवत्त्वेन व्युदसनीयसंशयस्यैव अभावात्; न
 च वाद्यादिषु संशयं प्रति विप्रतिपत्तेर्निश्चयादिना प्रति-
 बन्धादजनकत्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वात् संशयस्मारकतयैव
 संशयाभावरूपफलज्ञानोपयोगिनी विप्रतिपत्तिरवश्यं प्रदर्श-
 नीयेति वाच्यम्, वाद्यादीनां विशेषदर्शनवत्त्वध्रौव्येण
 कचिदपि वाद्यादिनिष्ठसंशयानुपधायकत्वेन तादृशसंशयं प्रति
 तस्याः स्वरूपयोग्यत्वस्याप्यकल्पनात्; कचित् फलोपहितजा-
 तीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वात्; वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वस्य तद-
 धीनसंशयाभाववत्त्वस्य च कथातः पूर्वं समविद्यत्वज्ञापक-
 परीक्षादिना सिद्धत्वेन तादृशफलज्ञापनस्य व्यर्थत्वाच्च; न
 च परपक्षमालम्ब्याहंकारिणः ख्यात्याद्यर्थं जल्पादौ प्रवृत्तिद-
 र्शनेन वाद्यादीनां स्वस्वस्थापनीयसाध्यवत्तानिश्चयवत्त्वमाव-
 श्यकमिति वाच्यम्; तथापि तेषां तादृशसाध्यवत्तानिश्चयसा-
 ध्याभाववत्तानिश्चययोरन्यतरवत्त्वनियमेन संशयासंभवस्य
 सुस्थत्वादिति चेन्न, आपातपरीक्षया उक्तनिश्चयवत्त्वसंभाव-
 नायामपि वाद्यादीनां तादृशनिश्चयवत्त्वस्य अनावश्यक-
 त्वात् । विशेषादर्शनदशायां वादिनोः सभापत्यादिषूदासीनेषु

वा विप्रतिपत्तेः संशयोपधायकत्वेन स्वरूपयोग्यताया दुरप-
ह्वत्वाच्च । न च जल्पे वादिविजयरूपप्रयोजनसद्भावात् न
फलान्तरप्रदर्शनमावश्यकमिति वाच्यम्, वाद्याद्यपेक्षितवि-
जयस्य सभापत्यादीन् प्रति फलत्वाभावेन तेषां फलान्त-
रज्ञानं विना कथाश्रवणानुकूलमनःप्रणिधानादौ प्रवृत्त्यसं-
भवात् । वाद्यादीनां तात्कालिकसंशयाभाववत्त्वे निश्चिते-
ऽपि निश्चयजन्यसंस्कारस्य कालान्तरे उच्छेदशङ्कया तादृ-
शसंशयोत्पत्तिसंभवज्ञानेन तदापि संशयाभावोऽनुवर्ततामि-
तीच्छायाः संभवाच्च । तादृशसंस्कारोच्छेदबीजं च विष-
यान्तरव्यासङ्गादिरेव सर्वानुभवसिद्धः । उद्बोधकसत्त्वास-
त्त्वाभ्यामतिप्रसङ्गनिरासश्च परेणैव प्रत्याख्यातः ।

यत्तु विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य व्युदसनीयतया विचाराङ्ग-
त्वेऽपि पारिषद्येषु संशयस्य विप्रतिपत्तिं विनापि वादिप्रति-
वादिसन्नाहादिना कोट्युपस्थितौ विशेषादर्शने सति संभवेन
विप्रतिपत्तिरनावश्यकीति, तन्न, वादिप्रतिवादिसन्नाहादितः
पूर्वमपेक्षिते कथाश्रवणानुकूलमनःप्रणिधानोपयोगिफलवत्ता-
ज्ञाने तदुत्तरभाविन्याः कोट्युपस्थितेः अप्रयोजकत्वात् ।

किं च यथा समयबन्ध एतन्मतमालम्ब्यैव युवाभ्यां
विचारः कर्तव्यः इत्याकारको मध्यस्थेन क्रियते, अन्यथा

वादिनोः मतान्तरप्रवेशे अव्यवस्थापत्तेः, यथा वा वा-
दिनौ परीक्ष्येते, अन्यथा मूर्खस्य विचारे मध्यस्थस्यै-
वोपहास्यतापत्तेः, तथा विप्रतिपत्तिरपि मध्यस्थेन प्रद-
र्शनीयैव, अन्यथा प्रासङ्गिकविषयान्तरमादाय वादिनो-
रेकस्य विजयस्वीकारापत्त्या प्रकृतविषये विजयपराजयव्य-
वस्थापनरूपस्य मध्यस्थकर्तव्यस्य अनिर्वाहात् । विप्रति-
पत्तौ कृतायां तु सभास्थैः तच्छ्रवणात् विप्रतिपत्तिकोटी
अपलप्य प्रासङ्गिकविषयान्तरमालम्ब्य न वादिभ्यां जयः
स्वीकर्तुं शक्यत इति । न च त्वयेदं साधनीयम् अनेनेदं
दूषणीयमिति मध्यस्थवाक्येन तन्निर्वाहः शङ्क्यः, यतो वि-
प्रतिपत्तिप्रदर्शनोत्तरं वादिना एकस्मिन् पक्षे परिगृहीते सम-
र्थनाशक्त्या तत्परित्यक्तः पक्ष एव मया समर्थनीय इति
परकीयाशक्तिविशेषख्यापनपूर्वकं स्वीयशक्तिविशेषख्यापना-
र्थिनोऽप्यहंकारिणो विजयोत्कर्षाय विचारे प्रवृत्तिदर्शनेन
तदनुसारिणा मध्यस्थेन वादिनोरन्यतरस्य तादृशाभिलाषसं-
भवशङ्कया विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य अनयोर्यथाभिलषितमेका को-
टिरेकेन अपरा तु अपरेण व्यवस्थापनीयेत्यपि वक्तुं शक्य-
त्वेन त्वयेदं साधनीयम् अनेनेदं दूषणीयमिति मध्यस्थवाक्य-
स्याप्यनावश्यकत्वात् । विप्रतिपत्तौ दर्शितायां तु वादिनोर्द्वयोर-

पि मयैव प्रथमं पक्षपरिग्रहे मयैव अशक्तिविशेषः ख्यापितः
स्यात् स मा भूदिति अभिप्रायेण त्वयैव विषयो देय इति
मध्यस्थं प्रत्युक्त्यनन्तरमेव तादृशव्यवस्थाया मध्यस्थकर्त-
व्यत्वात् । वादकथायां च विप्रतिपत्तेरनावश्यकत्वं तार्कि-
काणामप्यनुमतम् । यथोक्तं प्रत्यक्षालोके एकवाक्यतापि
विप्रतिपत्तिः अतो भ्रममूलकता निराकृता विवादाङ्गसं-
शयबीजभूतविप्रतिपत्त्यप्रदर्शनं न्यूनता च परिहृता । तत्त्वनि-
र्णिनीषुविचारतया अन्यहेतुकसंशयस्यापि भावात् । तदुक्तम्
'अन्यत्र सार्वहेतुक इति' इति दिक् ॥

यत्तु विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य व्युद्सनीयतया तज्जनक-
वाक्यस्य यद्यावश्यद्वारकता तदा अज्ञानविपर्यययोरपि व्युद्-
सनीयतया तज्जनकवाक्यस्यापि विप्रतिपत्तिवाक्यवद्विचारा-
ङ्गत्वापत्तिरिति, तदसत्, अज्ञानस्य अनादितया तज्जन-
कवाक्यस्य अलीकत्वात्, संशयव्युद्सनस्य तन्मूलभू-
ताज्ञानव्युद्सनपूर्वकत्वनियमेन पृथक् प्रयत्नानपेक्षणाच्च;
विचारं विना तात्त्विकविपर्ययकोट्योः निर्धारणासंभवेन
एकतरनिर्देशायोगाच्च; मध्यस्थसभापत्यादीनामेकदर्शनप्रवि-
ष्टत्वनियमाभावेन सर्वव्युद्सनीयैककोटेरभावाच्च; उक्तरीत्या
फलान्तरस्यापि सद्भावेन विप्रतिपत्तेरावश्यकत्वाच्च । एतेनैव

तादृशसंशयं प्रति साधारणधर्मादीनामपि स्वरूपयोग्यतया
तत्प्रतिपादकवाक्यस्यापि विचाराङ्गता स्यादिति निरस्तम् ।
तस्मात् समयबन्धादिवत् स्वकर्तव्यतानिर्वाहाय मध्यस्थे-
नादौ विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयैव । प्रमाणं चात्र विमतं मिथ्या
दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवत्, इत्या-
द्यनुमानमेव । नावयवेष्वाग्रहः ॥

ननु किमिदं मिथ्यात्वम् ? न तावत् अत्यन्तासत्त्वं अपसि-
द्धान्तात् ; नाप्यनिर्वाच्यत्वं तस्यानिरुक्ते ; नापि सत्त्वात्यन्ता-
भावासत्त्वात्यन्ताभावोभ्यवत्त्वं तदेकतरविशिष्टापरवत्त्वं वा
तत्, सत्त्वासत्त्वयोरेकतरनिषेधे अपरसत्त्वावश्यकतया व्याघा-
तात् ; निर्धर्मकब्रह्मवत् सत्त्वरहित्येऽपि सद्रूपत्वेनामिथ्यात्वो-
पपत्त्या अर्थान्तरात् ; शुक्तिरूप्ये बाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेका-
सिद्ध्या साध्यवैकल्याच्च ; न च प्रकृतसाध्यघटकसत्त्वात्यन्ता-
भावस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूप-
पतया असत्त्वात्यन्ताभावस्य च सत्त्वेन प्रतीयमानत्वपर्यव-
सितत्वेन द्वयोश्च शुक्तिरूप्यादावेव सत्त्वेन न व्याघातो न
वा साध्यवैकल्यमिति वाच्यम्, अत्यन्तासतः प्रतीयङ्गीकारे
शब्दादितः सत्त्वेनापि प्रतीतिसंभवेन *शून्यवादापत्तिवारणा-

* अत्यन्तासत्यतिव्याप्तिवारणाय

योपात्तस्य निरुक्तांशस्य निरर्थकत्वापत्तेः; तुच्छं सत् इति प्रतीतेरसंभवेऽपि विषयत्वादिना तुच्छावगाहिन्या विषयः सन् शशशृङ्गं सत् इति प्रतीतेः दुरपह्वतया असतः सत्त्वेन प्रतीतेर्दुरपवादत्वात् इति चेत्;

मैवम्, असद्विलक्षणत्वं हि सत्तादात्म्यम्; न चैवं सति शुक्तिरूप्यादौ साध्यवैकल्यम्, शुक्तिरूप्यादेः अनिर्वचनीयतावादिना तान्त्रिकैकदेशिना विवाद एव उक्तोभयस्य साध्यत्वोपगमात् । माध्वं प्रति प्रयोगे च स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रस्य साध्यत्वात् नोक्तदोषावकाशः । अत्यन्तासत्त्वमादाय अर्थान्तरं च, सत्तादात्म्यादिरूपासद्विलक्षणत्वस्य पक्षतावच्छेदककोटौ निवेशात् न संभवति । घटाद्यवच्छिन्नचित्येव गुरुत्वाद्यारोपस्वीकारेण ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेन च परोक्षभ्रमविषये नांशतो बाधः । न वा पक्षाद्विहिर्भावः । सत्तादात्म्यस्य स्वस्मिन्नपि स्वसंबन्धाभ्युपगमात् नोक्तदोषौ । सत्तादात्म्यतत्त्वान्यतरवत्त्वं वा तत् । न च इदं रजतं सत् इत्यध्यासबलेन शुक्तिरजतादाविव शशशृङ्गं सत् इति प्रतीतिबलात् शशशृङ्गेऽपि सत्तादात्म्यमङ्गीकार्यम्, एकत्रान्यथाख्यातिरपरत्र अनिर्वचनीयख्यातिरित्यत्र विनिगम-

काभावादिति वाच्यम्, शशशृङ्गं सत् इति प्रतीतेरपि
 अलीकविषयकत्वासिद्धेः । तथा हि— किमलीकं शशशब्दार्थः,
 शृङ्गशब्दार्थः, समासार्थो वा । नाद्यद्वितीयौ, पदान्तरवैयर्थ्या-
 पातात् वाच्यतावच्छेदकानिरूपणाच्च । शशीयत्वसमानाधि-
 करणशृङ्गत्वादिकम् अलीकत्वान्न तथा ; प्रवृत्तिविषयवृत्तेरेव
 तथात्वात् । नाप्यखण्डधर्मान्तरम्, शब्दान्यतः तस्य
 प्रतीत्यभावेन शब्दादेव तत्प्रतीतेर्वक्तव्यतया समयप्र-
 हार्थं शब्दान्तरापेक्षापरंपरायां अनवस्थाप्रसङ्गात् । विशेष-
 षादर्शनामेतादृशवाक्यजन्यप्रतीत्युत्तरं शृङ्गं शशीयं न इति
 बुद्ध्यापत्तेश्च । न हि असति विशेषदर्शने गोशृङ्गं
 सदिति प्रत्ययादेतादृशप्रत्ययस्य स्वविरोधिज्ञानप्रतिबन्धा-
 दिरूपकार्यनिर्वाहकतायामस्ति मनागपि विशेषः कश्चित्,
 अन्यथा अनुभवविरुद्धकल्पनापत्तेः । अथोच्यते शशीय-
 त्वशृङ्गत्वाभ्यामलीकं प्रतीयत इति, तन्न, असत्ख्यातिवि-
 लोपापत्तेः । अत एव न तृतीयः ; शृङ्गं शशीयमित्यादौ
 गत्यभावाच्च । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयावगाहिनि
 विषयः सन्नित्यादिप्रत्यये न विषयत्वेन असद्ज्ञानं किंतु
 विषयत्वव्यापकतायाः सति तादात्म्ये वा भानमुपेयते । सा
 च व्यापकता मतभेदेन प्रातिभासिकी व्यावहारिकी वेत्य-
 न्यदेतत् । भ्रमत्वमपि तादृशज्ञानस्य सर्वसंमतमेव ॥

नन्वेवमत्यन्तासतः सत्त्वेन प्रतीतिरप्राप्तैवेति यथाश्रुतमेव रमणीयमिति चेत्, सत्यम्, एतद्विकल्पाविषयः सन्नित्याकार-
कप्रतीत्या असतोऽपि सत्त्वेन प्रतीतिरस्तीति यदि कश्चित्
ब्रूयात् तं प्रत्येव उक्तरीत्यनुसरणम्, तत्रापि तद्धाविषयत्वेन
भासमाने तुच्छान्यस्मिन्नेव सत्त्वं भासत इत्युच्यते तदा
यथाश्रुतमेव रमणीयम् ॥

केचित्तु सत्त्वेन प्रतीयर्हत्वं सदसदुभयावाचकतदादिपद-
भिन्नपदवाच्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं सत्त्वेन प्रतीयमानत्व-
म् । न चैवमपि कालासंबन्धि सदिति प्रतीतिमादाय उक्तदो-
षतादवस्थयम्; न ह्यस्ति नियमः; सत्तादात्म्यशून्यत्वमेव
तुच्छादिपदवाच्यतावच्छेदकं न कालासंबन्धित्वादिकमिति
इति वाच्यम्; सत्त्वेन प्रतीयमानत्वमित्यत्र सत्त्वशब्देन
असद्व्यावर्तकत्वेनाभिमतसत्तादात्म्यकालसंबन्धादीनां यावता-
मेव विशिष्योपादेयतया उक्तदोषानवकाशात् । शशशृङ्गं
सदित्यादिप्रतीतिमादाय उक्तदोषस्तु प्राग्वन्निरसनीय इत्याहुः ॥

यद्वा सत्तादात्म्यप्रकारकापरोक्षविषयत्वं तत् । गुरुत्वाद्य-
पि उक्तरूपेण ईश्वराद्यपरोक्षविषय एव । न च ईश्वराद्यपरो-
क्षमबाध्यत्वेन दृश्यमवगाहते, येन विपर्ययः स्यात् । यत्तु स-
दूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सदूपे अभावेन तस्य अ-

सत्त्वापत्तिः, इष्टापत्तौ तत्सत्त्वबोधिकानाम् 'सत्यम्' इत्यादि-
 श्रुतीनां अप्रामाण्यापत्तिरिति, तदसत्, सत्प्रतियोगिकतादा-
 त्म्यशून्यस्यैव असत्त्वरूपत्वेन सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादा-
 त्म्यानभ्युपगमेऽप्यसत्त्वापादनायोगात्; प्रकृतसाध्यशरीरे उ-
 क्तासत्त्वाभावस्य निवेशेऽपि श्रौतसत्यादिशब्दानां अबाध्यार्थ-
 कताया अनपवादाच्च । न चोक्तमर्थान्तरम्; एकेन सर्वानुगतेन
 सत्त्वेन सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मवत् प्रपञ्चस्य सत्स्वभा-
 वताकल्पने मानाभावात् । अनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । न
 च विशिष्टस्य त्वन्मते अतिरिक्ततया घटादितादात्म्यापन्नस्य
 सतः पटादितादात्म्यापन्नात् तस्मात् अतिरिक्ततया एकेन सता
 सर्वानुगतेन सत्प्रतीत्युपपादनं तवापि दुर्घटम्, शुद्धस्य चा-
 क्षुषाद्यविषयत्वात् विषयत्वे च दृश्यत्वेन मिथ्यात्वा-
 पत्तेः न तेनापि उक्तप्रतीत्युपपादनसंभव इति वाच्यम्,
 अविद्योपहितसद्रूपस्यैव सर्वदृश्यानुगतस्य घटः सन्नित्या-
 दिनिखिलप्रतीतिविषयत्वोपगमेनानुगतप्रतीत्युपपादनसंभवा-
 त्, अनेकसद्व्यक्तिकल्पने गौरवाच्च । वियदादिभेदभि-
 न्नब्रह्मरूपानन्त्यस्य तव मम च साम्येऽपि तदन्यविषयवि-
 यदादिसमसंख्याकसद्व्यक्तिकल्पनागौरवं तव मते दुर्वारमेव ।
 सविशेषाभेदेऽपि व्यक्तिद्वयस्यावश्यकत्वात् । प्रपञ्चितं
 चैतदन्यत्र । सद्विशेष्यकप्रतीतावुपहितस्य विषयत्वेऽपि

तद्विशेषणकप्रतीतौ शुद्धस्यैव विशेषणत्वसंभवाच्च । दृश्य-
त्वं च प्रकारतानिरूपितविषयत्वम् । यद्वा प्राचीनतार्किकमत-
इव प्रकारताया न विषयतात्वम्, अतो न ब्रह्मणो दृश्य-
त्वापत्तिः ॥

यत्स्वेवं सति पारमार्थिकरजतं विनापि शुक्तौ
रजतप्रतीतिव्यवहारादिदर्शनात् परमार्थसत्पदार्थं विनापि
सत्प्रतीत्यादेरुपपत्तौ अतिलाघवमिति ब्रह्मापि सद्रूपं
न स्यादिति, तन्न, दृश्यमात्रबाधकज्ञानविषयस्य ब्रह्मणो
बाधकान्तराभावेन अबाध्यप्रसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । न च शून्य-
ज्ञानमेव तद्बाधकम्, तस्य परतः सिद्धौ सांवृतत्वाद्यापत्तेः ;
स्वतः सिद्धौ शून्यतायाः परिभाषामात्रत्वात् । व्यक्तीभवि-
ष्यति चेदमुपरिष्ठात् । सन्ति च ब्रह्मबाध्यत्वाभावबोधिकाः
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छि-
त्तिधर्मा' 'असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' 'अ-
स्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यादिश्रुतयः । सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षं च
नातीन्द्रियवस्तुघटितबाध्यत्वाभावविषयकमित्यादि वक्ष्यते ।
किं च अबाध्यवस्तुमात्रं नाङ्गीकार्यमिति आपादयता सन्
घट इति प्रतीतिरङ्गीक्रियते, न वा? न चेत्, अनुभव-
विरोधः ; अङ्गीकारे तु सा अनुगतैकानिर्वाच्यसद्विषयिणी-

त्युच्यते न वा? न चेत्, अनुगतप्रतीत्यनुपपत्तिकल्पनागौरवे
अनुगतानिर्वाच्यसद्विषयकत्वे च तद्वाधकधीविषयोऽन्यः स
च इति उभयमङ्गीकार्यं तवेति गौरवं दुर्वारमेव इति अ-
त्किञ्चिदेतत् ॥

यत्त्वेवं सति सत्त्वाभावानुमानस्य लाघवेन प्रातीतिक-
सत्त्वाभावेऽपि पर्यवसानापत्त्या जगच्छून्यमेव स्यादिति,
तदपि न, शून्यत्वस्य निःस्वरूपतारूपत्वे अर्थक्रियाद्यनु-
पपत्तेः, अनिर्वाच्यतारूपत्वे तु इष्टापत्तेः, तृतीयप्रकारस्तु
शून्यताया दुर्निरूपः । यत्तु निर्धर्मकत्वात् ब्रह्मणः सत्त्वा-
सत्त्वरूपधर्मद्वयशून्यत्वेन मिथ्यात्वापत्तिरिति; तदसत्,
सद्रूपत्वेन ब्रह्मणः सत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । सद्रू-
पत्वं च सत्त्वोपहितप्रतियोगिकतादात्म्यानुयोगित्वम् । तादा-
त्म्यं च भत्र विशिष्टकेवलभावेन बोध्यम् । एवं च ब्रह्मणि
सत्त्वस्यास्वीकारेऽपि न तत्र तस्यात्यन्ताभावः, स्वाश्रय इव
स्वाश्रयीयकेवलरूपेऽपि तदभावानभ्युपगमात् । अन्यथा गग-
नैकदेशवृत्तिविहङ्गमसंयोगादेः गगनावृत्तितया गगने तद-
त्यन्ताभावस्वीकारापत्तेः । तथा ब्रह्मणि सत्त्वासत्त्वरूपधर्म-
द्वयशून्यत्वसाधकत्वेन त्वदुक्तस्य निर्धर्मकत्वस्य ब्रह्मणि
सत्त्वे तद्वत् बाध्यत्वाभावरूपसत्त्वस्यापि ब्रह्मण्यभ्युपगमसं-

भवेन नातिव्याप्यवकाशः । तदनभ्युपगमे च तद्वेदोक्ता-
भावद्वयस्यापि अनभ्युपगमसंभवेन नोक्तदोषावकाशः ।
यद्वा सद्वृत्तेनेत्यस्य बाध्यत्वाभाववत्त्वेनेत्यर्थः, तथा च
ब्रह्मणो भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽप्यभावरूपधर्माश्रयत्वेन नाति-
व्याप्तिः । न चोक्ताभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे तस्मिन् तदभावो-
ऽस्त्येवेति अतिव्याप्तिः, तद्भिन्नत्वे तेनैवाद्वैतहानिः, भावाद्वै-
तपक्षेऽप्यभावाश्रयत्वादिना भावेन ब्रह्मणः स विशेषत्वा-
पत्तिः अभाववत्पदवाच्यता च स्यादिति वाच्यम् । यतः
तादृशाभावस्य ब्रह्मात्मकत्वेऽपि तादृशाभावत्वोपहितसत्तादा-
त्म्यस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन तत्र तदत्यन्ताभावासंप्रतिपत्तेः । तस्य
तद्भिन्नत्वेऽपि नाद्वैतहानिः, भावाद्वैतपक्षाश्रयणात् । तादृशा-
भावाश्रयत्वादिकं च न तादृशाभावब्रह्मोभयवद्भिर्भूतम् ।
एतन्मते अभावेन सविशेषता ब्रह्मण इष्टैव, स्वसमसत्ता-
कस्वभिन्नभावात्मकविशेषवत्ताया एव सविशेषतारूपत्वात् ।
एवं च विषयादिपदवाच्यतावदभाववत्पदवाच्यतापीष्टै-
वेति । न च ब्रह्मणोऽवाच्यता सिद्धान्तविरोधः, अभावा-
न्यस्वज्ञानाबाध्यधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दावाच्यत्वस्यैव सता-
न्तरात् व्यावृत्तस्य तदर्थत्वात् ॥

गुरुचरणास्तु सत्त्वाभाव इत्यत्र सत्त्वं सत्त्वोपहितता-

दात्म्यम्; सत्ता च सिद्धान्ते अबाध्यत्वोपलक्षितब्रह्मस्वरूपभूता परमते च तत्तद्भूटादिरूपविषयसत्तात्मिका । तत्र सिद्धान्ते 'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः' इति पञ्चपादिकानुसारेण उक्तसत्तायाः अधिकरणत्वमपि ब्रह्मणः कल्पितं स्वीक्रियते । सा च अधिकरणता स्वोपहिते ब्रह्मण्येव न तु शुद्धे, सत्त्वोपहिततादात्म्यं च शुद्धेऽपि स्वीक्रियते । एवं च स्वाभाविको यः सत्त्वसंबन्धः तदुपहितप्रतियोगिकस्य अनौपाधिकस्य केवलोपहितभावेन तादात्म्यस्य प्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावः सत्त्वाभावशब्देन विवक्षितः । सत्तायाश्च सत्पदशक्यतावच्छेदकत्वेन मतद्वयसाधारणरूपेण साध्यकोटौ निवेशः; नातो विशिष्य ब्रह्मसत्ताया उपादाने सिद्धसाधनम्, तत्तत्स्वरूपसत्त्वोपादाने अंशतो बाधः, उक्तसत्तानामन्यतमत्वेन निवेशेऽपि तथेत्यादिदूषणावकाश इत्याहुः ।

अबाध्यं सर्वं प्रमेयमित्याकारकयत्किंचिद्भूविषयत्वमेव सत्त्वम्, तदभावश्च अत्र साध्यकोटौ प्रविष्ट इत्यपि वदन्ति । न चात्र कल्पे अबाध्यं सर्वं प्रमेयमित्यादिप्रतीतौ अबाध्यत्वेन तदुपहितब्रह्मणो विषयत्वेऽपि शुद्धस्याविषयत्वात् शुद्धेऽतिव्याप्तिः, तद्धर्मप्रकारकप्रतीतौ तद्ध-

मोपहितस्यैव विषयत्वमित्यन्यत्र व्यवस्थापितत्वात्; उप-
हितेऽव्याप्तिश्च; शुद्धब्रह्मणः सप्रकारकवृत्तिवेद्यत्वाभ्युप-
गमेऽपि अनेकत्वघटितसत्त्वत्वस्य तत्र बाधितत्वेन उक्त-
वाक्यस्य प्रामाण्यानिर्वाहश्चेति वाच्यम्, पदार्थतावच्छेद-
कविशिष्टपरत्वशून्यतद्वाक्यतात्पर्यविषयलक्षणाग्रहाद्यजन्यबो-
धविषयताया एव तदर्थत्वात् । न च विशिष्टार्थपरत्वशू-
न्यात् तादृशवाक्यात् विनापि लक्षणाग्रहादिकं शाब्दबोधा-
संभव इति शङ्क्यम्, विशिष्टपरत्वशून्यतानिश्चयसहकृतवि-
शिष्टशक्तिग्रहादेवोपलक्षितार्थविषयकशाब्दबोधाभ्युपगमात् ।
उपपादितं चैतत् अन्यत्र । सर्वपदं च अशेषार्थपरतातात्पर्य-
ग्राहकम्, अतो न काचित् अनुपपत्तिः ॥

नन्वेवमपि प्रथमकल्पस्य प्रतिपन्नेत्यादिना पौनरुक्त्यमिति
चेत्, न, प्रतिपन्नेत्यादेरुक्तसाध्यातिरिक्तसाध्यपरताया वक्ष्य-
माणत्वात् । यत्तु सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वं नासत्त्वं तथा सति
असत्त्वे न प्रतीयतेति त्वदुक्तावापाद्यापादकयोरविशेषप्रस-
ङ्गादिति, तन्न, सत्तादात्म्यशून्यत्वस्य आपादकत्वेन अपरो-
क्षप्रतीयविषयत्वस्य च आपाद्यत्वेन विवक्षिततया उक्तदोषा-
नवकाशात् । अधिकमनिर्वचनीयरूपातौ वक्ष्यते । एवं सद्दे-
वासद्देदोभयवत्त्वम्, सद्देदादिविशिष्टासद्देदादिमत्त्वं वा मि-

ध्यात्वम् । न च सति सदन्तरभेदस्य असद्भेदस्य च सिद्ध-
त्वात् सिद्धसाधनता शङ्क्या सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे-
दस्य विवक्षितत्वात् । न हि घटादिनिष्ठभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकता सत्त्वपर्याप्ता ; तथा सति त्वन्मते घटो न सन्नि-
त्यादिबुद्धेः प्रमात्वापत्तेः । यावन्ति सद्बुत्तित्वानि तदभाव-
कूटवद्धर्मवत्त्वं वा सद्विलक्षणत्वम्, न्याहत्याद्युद्धारः प्राग्व-
दिति सर्वमनवद्यम् ॥

इति प्रथमनिरुक्तिः ॥



द्वितीयनिरुक्तिः ॥

—*—

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्या-
त्वम् । ननु त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानिः,
प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनम्, व्यावहारिकत्वे तस्य बाध्य-
त्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया अर्थान्तरम्, अद्वैतश्रुतेरत-
त्त्वावेदकत्वम्, तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकप्रपञ्चस्यापार-
मार्थिकत्वं च स्यात्; अथ प्रपञ्चाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्न-
त्वात् निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वम्; यद्वा
अतात्त्विक एवायं निषेधः, अतात्त्विकत्वेऽपि न प्रातिभा-
सिकः; न च तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधि-
त्वात् अर्थान्तरमिति वाच्यम्, स्वाप्नार्थस्य स्वाप्ननिषेधेन बा-
धदर्शनात्; निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे
न तन्त्रम्, किं तु निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वम्, प्रकृते
च तुल्यसत्ताकत्वात् कथं न विरोधः । न च मनोऽवच्छिन्नं
जीवरूपं ब्रह्मरूपं वा चैतन्यं अविद्यावच्छिन्नं ब्रह्म वा
स्वाप्नाभ्यासाधिष्ठानमिति तद्धीरेव स्वाप्नबाधः, न तु
स्वाप्नाभावधीः अधिष्ठानाविषयकत्वात्, स्वाप्नस्य प्राति-

भासिकत्वेन अज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वात् इति वाच्यम्, अत्रत्यबाधशब्देन मिथ्यात्वस्य विवक्षितत्वात्; अत एव स्वाप्रार्थस्वाप्रतिषेधयोः अन्योन्याबाध्याबाधकत्वलक्षणमपि तुल्यसत्ताकत्वं निष्प्रत्यूहम् ; न च निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिनो निषेधाधिकसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, यदीय-यन्निषेधान्यूनसत्ताकत्वे सति यन्निषेधप्रतियोगिको यो निषेधः स तन्न्यूनसत्ताकतन्निषेधप्रतियोगिक इत्यत्र तदवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य उपाधित्वात् ; लौकिकपरमार्थ-रजतादिनिष्ठरजतत्वप्रतियोगिकरजतत्वाभावान्यूनसत्ताकता-दृशाभावस्य निषेधे रजतत्वन्यूनसत्ताकरजतत्वाभावप्रतियोगिके उक्तोपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ; पक्षे साधनाव्यापकत्वाच्च ; यथाश्रुतनियमे प्राचीनमते घटाल्यन्ताभावान्यूनसत्ताके घट-तदत्यन्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावे घटध्वंसकालस्थायिनि घटन्यूनसत्ताकतदत्यन्ताभावप्रतियोगिकत्वाभावेन व्यभिचाराच्च ; तत्र हि निषेधस्य निषेधे इत्यादिमूलस्याप्ययमेवार्थः— निषेधस्य यत्प्रतियोगिकयन्निषेधस्य निषेधे यन्निषेधान्यूनसत्ताके निषेधे प्रतियोगिनः सत्प्रतियोगिनः सत्त्वं निषेधापेक्षया अधिकसत्ताकत्वं प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते प्रतियो-ग्यात्मकः तद्व्याप्यो वा निषेधनिषेधो विषयीक्रियते न तु नि-

षेधमात्रं निषिध्यते न तूक्तप्रतियोग्याद्यनात्मको निषेधनिषेधो
विषयीक्रियते ; अभिप्रायं स्फुटीकरोति—यत्र त्वित्यादिनेति ।
अत्र पक्षे घटादिमिथ्यात्वानुरोधेन तदधिकरणे घटत्वादिना
तदत्यन्ताभावाभ्युपगमो नावश्यकः, सर्वदृश्यसाधारणयत्कि-
चिद्रूपावच्छिन्नाभावस्य लौकिकपरमार्थसर्वदृश्याधिकरणे ब्र-
ह्मणि स्वीकारमात्रेण दृश्यमिथ्यात्वोपपत्तेः ; तथा च यथामतं
निषेधनिषेधान्तरस्य प्रतियोग्यात्मकत्वमधिकरणात्मकत्वम-
तिरिक्तत्वं वेति नाग्रहः ; अतात्त्विकं प्रपञ्चनिषेधादिकं
अतात्त्विकत्वेन बाध्यन्त्याः श्रुतेः अप्रामाण्यं च न
शक्यशङ्कम्— इति चेत् ; न, भ्रमकालाप्रतीतस्य सापेक्षस्य
दृश्यान्ताभावस्य भ्रमकालप्रतीतनिरपेक्षब्रह्मात्मकत्वासंभवात् ;
न च अभावस्य सापेक्षत्वं मायिकं ब्रह्मणो निरपेक्षत्वं
तात्त्विकमिति न विरोध इति वाच्यम्, मिथ्यात्वसिद्धेः
प्राक् मायिकामायिकविभागस्यासंभवात् ; स्वाप्रार्थबाधकस्य
निषेधस्य हि ततोऽधिकसत्ताकत्वं स्यादेव ; न हि वल्मीके
प्रतीतस्य पुरुषत्वस्य तत्रैव प्रतीतेन स्थाणुत्वेन बाधः
किं तु वल्मीकत्वप्रकारकज्ञानेन ; तथा च स्वाप्रार्थस्य स्वा-
प्रनिषेधेन निवृत्तिरेव न तु बाधः ; वस्तुतस्तु स्वाप्रनिषेधस्य
जाप्रति अबाध्यत्वनिश्चयेन न तस्य बाध्यत्वम् ; न च

स्वप्नदृष्टत्वमात्रेण निषेधस्य बाध्यत्वमिति युक्तम्, स्वप्नदृष्ट-
 स्यात्मादेरपि बाध्यत्वापत्तेः; न च 'अदृष्टो द्रष्टा' इति श्रुत्या स्वप्ने
 दृष्टत्वमेव आत्मनो नास्तीति न बाध्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्,
 'अदृष्टः' इत्यस्य वृत्तिभिन्नानुभवस्य अविषय इति त्वयैव व्या-
 ख्यातत्वात्; अन्यथा वृत्तेरप्यविषयत्वे यथा हि जाग्रत्स्वप्न-
 गतोऽयमहमस्मि इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुप्तः
 किञ्चिदपि वेदयते इति भामत्युक्तं विरुध्येत; निषेधस्येत्या-
 द्ययुक्तम्, निषेधस्य निषेधे प्रतियोगितुल्यसत्ताकत्वासंभ-
 वात्; रजतवति प्रतीतस्य रजतनिषेधस्य निषेधे रजततन्नि-
 षेधयोः विषमसत्ताकत्वनियमदर्शनात्; समसत्ताकत्वे हि बा-
 धकतायां विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्च; एवं तन्न हि निषेधस्य नि-
 षेधे इत्याद्यपि अयुक्तम्, अत्यन्ताभावतत्प्रतियोगिनिखिलवृ-
 त्तिमद्वृत्तिधर्मस्य दृश्यत्वादेः निषेध्यतावच्छेदकत्वासंभवात्,
 न हि घटतदभाववृत्तिधर्मस्य तन्निषेधप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वम्; एकस्मिन्नधिकरणे भावाभावोभयबोधकवाक्यवदु-
 भयोः अभावस्य तदतात्त्विकत्वस्य च बोधकवाक्यम् अप्रमाणं
 स्यादेवेति चेत् ;

भैवम्, मिथ्यात्वघटकनिषेधस्य स्वाधिकरणीभूतब्रह्मात्मनः
 सदात्मना भ्रमकालप्रतीतत्वेन भ्रमकालाप्रतीतत्वस्य असि-

देः । सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे च रूपभेदमादायैकत्राप्युपपद्येते,
अन्यथा प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षस्य भेदादेः तन्निरपेक्षद्रव्या-
त्मकत्वस्य च परमतेऽप्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च निर्विशेषे रूप-
भेदानुपपत्तिः, आविद्यकस्य तस्य तत्रापि संभवात् । विस्तृतं
चैतत् शास्त्रारंभसमर्थने । न चैतदनुमानात्पूर्वं आविद्यकत्व-
स्यासिद्ध्या तदनुपपत्तितादवस्थं शङ्क्यम्, एतदनुमानात्पूर्वं
निर्विशेषत्वस्य अप्रसिद्ध्या त्वदीयशङ्काया अप्यनवका-
शात्, मन्मतरीत्या मां प्रत्यनुयोगे च दत्तमुत्तरम् । न
हि वल्मीके इत्याद्यप्युक्तम्, स्वाप्रतिषेधज्ञानेन समू-
लस्वाप्रपदार्थोच्छेदस्य पूर्वमनुक्तत्वात्, स्वाप्रतिषेधस्य जाप्र-
त्यबाध्यत्वनिश्चयेऽपि अभावस्याधिकरणात्मकत्वमते स्वा-
प्रपदार्थतदभावयोः समानसत्ताकत्वेऽपि यथा मिथ्यात्व-
निश्चयः तथा एकाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिनोः तुल्यस-
त्ताकत्वेऽपि तत्संभवतीत्यस्य निदर्शितत्वात् । परस्यापि
भेदवदत्यन्ताभावस्य अधिकरणात्मकत्वस्वीकार एव युक्तः,
अन्यथा भेदस्यापि अतिरिक्तत्वापातात् । यत्तु भेदस्याधि-
करणान्यत्वे तद्भेदस्यापि तथात्वापत्तिः एवं तद्भेदस्यापि इत्य-
नवस्थावारणाय भेदस्य अनतिरिक्तत्वेऽपि नात्यन्ताभावस्य
तथात्वं अनवस्थाद्यप्रसरादिति, तन्न, अत्यन्ताभावस्याप्य-
तिरिक्तत्वे तत्त्वात्यन्ताभावतत्त्वात्यन्ताभावादेरपि अतिरिक्त-

त्वापत्तिरित्यनवस्थायाः तुल्यत्वात् । प्रपञ्चितं चैतदन्यत्र ।
 रजतवतीत्याद्यप्ययुक्तम् , स्वाप्रार्थतदभावयोः समसत्ताकयो-
 रपि अधिकरणात्मकाभाववादिमते एकाधिकरणवृत्तितया
 निदर्शितत्वात् । यत्राधिकरणे प्रतियोग्यभावौ समसत्ताकौ
 तत्र द्वयोरेव मिथ्यात्वनिश्चयस्य अप्रत्यूह्यतया उक्तबाधक-
 तायां विनिगमनाविरहस्येष्टत्वाच्च । अत्यन्ताभावतत्प्रतियो-
 गीत्याद्यपि न युक्तम्, प्रमेयमात्रस्य कालिकादिसंबन्धेन आ-
 त्मादौ निषेधदर्शनात् । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन तद्ध-
 र्माविशिष्टाधिकरणे तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नाभावो
 व्याप्यवृत्तिर्न दृष्ट इति चेत्, मादर्शि, न हि सर्वात्मना
 दृष्टजातीयमेव श्रुत्यनुमानाभ्यां बोधनीयमिति अस्ति नि-
 यमः, करचरणादीनां नित्यत्वव्यापकत्वादेः परस्पराभेदा-
 देश्च काप्यदर्शनेन तव तदसिद्ध्यापत्तेः । भवान्तरीयपदार्थ-
 स्मरणस्य अस्मदादिषु काप्यदर्शनेन बालानां स्तन्यपानप्र-
 वृत्त्या तद्धर्मिकेष्टसाधनतास्मरणासिद्धिप्रसङ्गाच्च । श्रुतिबल-
 वत्तर्कानुगृहीतानुमानयोः दृष्टविरुद्धसाधकत्वे च तुल्यं प्र-
 कृतेऽपि । भावाभावयोरित्यादिकमपि न युक्तम्, वह्निविरुद्धा-
 भाववति वह्निवैशिष्ट्यावगाहिनो निर्वह्निर्वहिमानित्यादिवाक्य-
 जन्यबोधस्य आहार्यत्वेन प्रामाण्यासंभवेऽपि विरोधानवगा-
 हिनः कपिसंयोगतदभावावेतद्वृक्षवृत्तिनौ तदुभयाभावावपि

तथेत्यादिवाक्यजन्यबोधस्य प्रामाण्यवत् दृश्यविरोधानवगा-
हिन्या दृश्यवति रूपान्तरेण दृश्यं नास्ति इति श्रुति-
जन्यबोधस्य अप्रामाण्यायोगात् । एवं तयोरतात्त्विकत्वबोधने-
ऽपि न तत् स्वाप्रार्थितदभावयोः एकाधिकरणवृत्तिनोः अता-
त्त्विकत्वबोधकवाक्यस्येव प्रामाण्यसिद्धेः । श्रुतेः तात्त्विकप्रा-
माण्यं च दृश्यात्यन्ताभावानुपलक्षितब्रह्मबोधपरत्वमादायैव
निर्वाह्यम् । तथा च प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठस्वान्यूनसत्ताका-
भावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् इति न किञ्चित् अनुपपन्नम् ॥

यद्वा प्रातिभासिकनिष्ठं यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं विनाशिनिष्ठं यत् अप्रातिभासिकस्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तयोरन्यतरवत्त्वं प्रति-
पन्नोपाधीत्यादेरर्थः । अत्र च शुक्तिरूप्यादेरनिर्वाच्यता-
साधनानन्तरमेव उक्तानुमानस्य प्रवर्तनीयतया एतदनुमा-
नात् पूर्वं ब्रह्मान्यविषयकज्ञानजन्यनाशप्रतियोग्यज्ञानप्र-
युक्तस्य भ्रमादेः प्रातिभासिकशब्दार्थस्य तदन्यत्वरूपाप्रा-
तिभासिकत्वस्य च मध्वमते प्रसिद्धत्वेऽपि तत्र स्वसमानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या दृष्टान्तस्य साध्य-
विकलतेति दूषणस्य नावकाशः । किं च मध्वं प्रति स्वप्रका-
रकधीविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव साध्यम् ।

तेन प्रातिभासिकस्य अत्यन्ताभावादेरनभ्युपगमेन उक्तरीत्या सिद्धसाधनादेः उपन्यासादेः अयोगात् । मद्गीत्योक्तसाध्यस्य पारमार्थिकत्वाविरोधित्वेऽपि तद्गीत्या तस्य तथात्वानपायात् । यदि च अस्मद्गीत्यापि साध्यस्य पारमार्थिकताविरोधित्वमावश्यकम् अन्यथा सिद्धसाधनताया अभावेऽपि अर्थान्तरता दुर्वारैवेत्युच्यते, तथापि मिथ्यात्वघटकात्यन्ताभावे प्रातिभासिकान्यत्वविशेषणस्य उपादानात् नासंगतिः । प्रातिभासिकत्वं च परमते सत् अलीकं वास्तु उभयथापि तदन्यत्वं नाप्रसिद्धम् । न च स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभावे प्रातिभासिकान्यत्वनिवेशो न संभवति अधिकरणात्मकाभाववादिमते शुक्तिरजतादावारोपिते रज्जे साध्यासत्त्वेन हेतोर्व्यभिचारात् इति वाच्यम्, तादृशरङ्गादेः प्रामाणिकत्वे स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाप्रातिभासिकान्यत्वाभावाप्रतियोगित्वप्रातिभासिकान्यत्वोभयाभावस्यैव प्रतियोगित्वान्तेन विवक्षणीयतया उक्तदोषानवकाशात् । प्रातिभासिकान्यत्वस्य पक्षविशेषणकोटौ निवेशाच्च न प्रातिभासिकत्वमादाय अर्थान्तरता ॥

यद्वा पारमार्थिकव्यावहारिकान्यतरनिष्ठं यत् प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वं यच्चाविनाशिनिष्ठव्यावहारिकाभा-

वप्रतियोगित्वं तदन्यत् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
त्वम् उक्तवाक्यार्थः । अत्र अन्यतरान्तेन व्यावहारिके-
त्यनेन च ब्रह्मान्यविषयकज्ञानावाध्यस्य प्रातिभासिक-
शब्देन ब्रह्मान्यविषयकज्ञानजन्यनाशप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तस्य
च विवक्षणात् नानुमानात् प्राक् सत्ताभेदासिद्धिनिवन्ध-
नो दोषः । वस्तुतः परमते तादृशप्रतियोगिताद्वयस्य सत्त्वे
अलीकत्वेऽपि वा तद्भेदस्य प्रामाणिकतया नाप्रसिद्धयव-
काशः । न चात्र साध्यवैकल्यम् स्वाधिकरणेत्यनेन स्वनि-
रूपितत्वस्वसजातीयनिरूपितत्वोभयाभाववदधिकरणतावतो
विवक्षणात् । साजात्यं च कालसंबन्धित्वतदभावान्यतर-
रूपेण बोध्यम् । शून्यवादापत्तिवारणाय सत्तादात्म्यमपि
पक्षविशेषणमुपादेयम् । स्वाधिकरणसन्निष्ठेत्यादि वा वा-
च्यम् । न चैवमपि शुक्तिरजतादेरलीकतया अविनाशि-
त्वेन तन्निष्ठात् उक्ताभावप्रतियोगित्वात् अन्यस्य तन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या साध्यवैकल्यं दुर्वारमिति
शङ्क्यम्, अविनाशीत्यनेन कालसंबन्धित्वविशेषितस्य अ-
विनाशिनो विवक्षितत्वात् ॥

ननु 'नेह नानास्ति' इत्यादिश्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति
तन्निर्णयायैतत्साध्यादर इति ते मतम्, व्याख्याता च

त्वया सा श्रुतिरित्थम्— नेह नानेत्यत्र इहेति पदेन विनाशिदृश्यविशिष्टं बोध्यते, विनाशिदृश्यविशिष्टे च ब्रह्मणि नाना किंचनेति पदाभ्यां उपात्तस्य आत्मभिन्न-दृश्यस्य अत्यन्ताभावो नव्या बोध्यते; तथा च उक्तश्रुत्या जगति स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमि-थ्यात्वलाभ इति; तन्न युक्तम्, विनाशिदृश्यविशिष्टस्य मिथ्यात्वेन उक्तनिषेधाधिकरणत्वासंभवात्; दृश्याधिष्ठाने हि दृश्यस्य निषेधः त्वया वाच्यः; अधिष्ठानं तु अध्यस्ताधिक-सत्ताकमेव स्यात्; न च स्वप्ने आरोपितरजताधिष्ठानस्य शुक्त्यादेरध्यस्ताधिकसत्ताकत्वं नास्ति स्वप्ने प्रतीतस्य सर्वस्य प्रातिभासिकत्वात् इति वाच्यम्, प्रातीतिकस्य अज्ञानाविष-यस्य अधिष्ठानत्वासंभवात्, सामान्यतो ज्ञातं विशेषतश्च अज्ञातं हि अधिष्ठानं भवति; अत एव नेदं रजतमिति स्वप्नज्ञानस्य बाधकत्वमपि असंभवि; भ्रमकाले अज्ञातस्य अधिष्ठानतत्त्वज्ञानमेव हि बाधकं दृष्टम्; किं च यथेदं भूतलं घटवदिति एकभूतलविषयकज्ञानस्य नेदं भूतलं घट-वदिति भूतलान्तरविषयकज्ञानस्य च न बाध्यबाधकभा-वोऽस्ति भिन्नविशेष्यकत्वात् । तथा स्वाप्रिकयोरिदं रजतं नेदं रजतमिति ज्ञानयोः न बाध्यबाधकभावः; प्रातीतिके धर्मिरूपविशेष्ययोः ज्ञानभेदेन भिन्नत्वादिति चेत्; न, दृश्य-

तादात्म्यापन्नस्य सतोऽनिर्वाच्यत्वेऽपि तन्न श्रुत्या दृश्यनिषे-
धबोधने बाधकाभावात् । न हि वेदान्तिभिरधिष्ठानाति-
रिक्ते भूतलादौ घटाद्यभावो न स्वीक्रियते । किं च अवि-
द्याविषयत्वोपहितस्यैव अधिष्ठानतया दृश्यतादात्म्यवत्तया
च तत्र तन्निषेधे त्वदिष्टस्यापि न क्षतिः । अधिष्ठानस्य अभ्य-
स्ताधिकसत्ताकत्वमध्यस्तबाधकाबाध्यस्वीयकेवलरूपकत्वरू-
पमप्रत्यूहम् । अन्यादृशाधिकसत्ताकत्वनियमश्च अप्रयोजकः ।
अपि च शुद्धस्यैव प्रपञ्चाधिष्ठानत्वेऽपि न क्षतिः, उपहितरू-
पस्यैव जगदुपादानतया तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रेण
जगन्मध्यात्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । अस्तु वा 'नेह नाना' इति
वाक्येनापि शुद्धस्यैव ब्रह्मणो बोधः । तत्र हेति शब्दोपात्तदृश्य-
तादात्म्योपलक्षितब्रह्मवृत्तित्वस्य दृश्यात्यन्ताभावे बोधनमा-
त्रेण विवक्षितार्थसिद्धेः । तद्धर्मावच्छिन्नविषयताकबुद्धावेव तदु-
पहितविषयकत्वस्वीकारात् । अधिकमुक्तम्, वक्ष्यते च । स्वा-
प्रशुक्त्यादेः स्वाप्तरजताधिष्ठानत्वं तु नास्माकमनुमतम् । के-
चित्तु प्रातिभासिकस्यापि अनुभवानुरोधेन अज्ञानविषयताव-
च्छेदकत्वमङ्गीक्रियते ; न चाज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वरूपप्रा-
तिभासिकत्वक्षतिः, तत्तदज्ञानान्याज्ञानविषयतानवच्छेदकत्व-
स्यैव प्रातिभासिकत्वशरीरे निवेशात् ; एवं च स्वाप्तरजताद्य-
भावावच्छिन्नशुक्त्यादेरज्ञानविषयतावच्छेदकत्वरूपमधिष्ठान-

त्वं निरपवादम् ; अज्ञानविषयत्वतदवच्छेदकत्वान्यतरूपव-
त्त्वस्यैव अधिष्ठानतारूपत्वादिति प्रातिभासिकविशेषस्याप्यधि-
ष्ठानत्वमुपपादयन्ति । किं चेत्यादिकमप्ययुक्तम् , इदं रजतं
नेति स्वप्रकल्पितेदमर्थस्यैव यत्र रजतत्वेनानुभवकाले प्राप्य-
या रजताभिन्नत्वेन अनुभूतमिदम् इत्यनुभवः, तत्रेदमंशस्य
प्रत्यभिज्ञाबलात् ऐक्योपगमे क्षत्यभावात् । अन्यथा जाग्रत्य-
पि तदनुपपत्तेः ॥

उक्ताभावश्च व्याप्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः, तेन ना-
व्याप्यवृत्तितामादाय अर्थान्तरम् । प्रतियोगिता च स्व-
न्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना प्राप्या । तेन व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावमादाय उभयाभावादिकमादाय च नार्थान्तरम् । न
चैवमपि विशिष्टाभावमादाय अर्थान्तरं दुर्वारमेवेति वाच्य-
म्, विशिष्टाभावप्रतियोगितायाः शुद्धे अनभ्युपगमात् ।
अभ्युपगमेऽपि वा तस्या व्यासज्यवृत्तित्वोपगमेनाव्यासज्य-
वृत्तिप्रतियोगिताया एव विवक्षणीयत्वाच्च । अव्यासज्य-
वृत्तित्वस्याप्युपगमे स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वान्यूनवृत्ति यत् तदवच्छेदकं तद्वत्त्वस्यैव विवक्ष-
णीयतया उक्तदोषानवकाशात् । एवं स्वव्यधिकरणसंबन्धा-
नवच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया । तेन न व्य-

धिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभावमादय अर्थान्तरम् । न च
श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्य अर्थक्रियासमर्थस्य अविद्योपादा-
नकस्य तत्त्वज्ञानबाध्यस्य वियदादेः रूप्यादेश्च धी-
काले विद्यमानेन असद्विलक्षणस्वरूपेण निषेधो न
युक्तः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिना अभावस्य
विरोधादिति वाच्यम्, संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वनये तत्रैवो-
क्तनियमव्यभिचारात् । व्याप्यवृत्तेस्तादृशाभावस्य प्रति-
योगिविरुद्धत्वनियमो न व्याहत इति चेत्, प्रत्यक्षानुरोधेन
व्याप्यवृत्तेरिति विशेषणवत् श्रुतितन्मूलकानुमानाद्यनुरो-
धेन ऐन्द्रियकत्वमभावे अप्रातिभासिकनिरूपितत्वं च अ-
धिकरणतायां विशेषणमस्तु । अस्तु च प्रत्यक्षानुरोधेन
अभावः प्रतियोगिविरुद्ध इति नियमस्येव श्रुत्याद्यनुरोधेन व्या-
प्यवृत्तिः अभावोऽपि प्रतियोगिविरुद्ध इति नियमस्यापि
परित्यागः । उक्तं च 'विरुद्धमिति नः क संप्रत्ययः' इति ।
उत्पत्त्यादिमत्त्वस्योक्तमिथ्यात्वेन विरोधस्तु असिद्धः ।
अन्यथा अत्यन्तासति व्यतिरेकसहचारदर्शनस्य अविशिष्ट-
तया मिथ्यात्वाभावस्योत्पत्तिव्याप्यतापत्त्या नित्यत्वेन त्वद-
भिमतस्य वियदादेरपि मिथ्यात्वापत्तेः दुर्वारत्वापातात् ।
प्रमाणान्तरविरोधाविरोधसहकृतेन सहचारदर्शनादिना नि-
यमविशेषत्यागाङ्गीकारौ च ममाप्यविशिष्टाविति यत्किंचिदे-

तत् । एवमिदं रजतमिति भ्रमानन्तरं अधिष्ठानतत्त्वसाक्षा-
त्कारे रौप्यमत्र नास्ति नासीत् न भविष्यति इति स्वरूपे-
णैव निषेधप्रतीतेः असत्ख्यातेरसंभवेन शुक्तिरजतादेरुत्प-
त्तिसिद्धौ तत्रापि तादृशव्याप्तिभङ्गो द्रष्टव्यः । न च
तत्र लौकिकपरमार्थरजतमेव तादृशनिषेधप्रतियोगीति वा-
च्यम्, भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च
न चैवं त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थं रूप्यं पारमा-
र्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं वा प्रतियोगीति मतहानिः
स्यादिति वाच्यम्, अस्याचार्यवचसः आपणस्थरूप्यवृत्ति-
ना व्यावहारिकेण रजतत्वेन गृह्यमाणं प्रातिभासिकं रूप्यं
स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वा उक्तनिषेधप्रतियोगीत्य-
र्थकत्वात् । एतावदुक्तिश्च, पुरोवृत्तिप्रातिभासिकरजतमात्र-
वृत्तिना रजतत्वेनैव रजतं प्रतीयत इति मतनिरासार्थं
लौकिकपारमार्थिकेन रजतत्वादिनापि तत् प्रतीयत इति
प्रतिपादयितुम् । अन्यथा इष्टतावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्म-
प्रकारकज्ञानासंपत्त्या भ्रमात् प्रवृत्त्यादिकार्यानुत्पत्तेः । तदुक्तं
तत्त्वदीपिकायाम्—‘तस्मात् लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रज-
तमिति निषेधप्रतियोगि’ इति पूर्वाचार्याणां वाचोयुक्तिस्तु
पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनात् लौकिकपरमार्थरज-
तत्वेन अपरोक्षतया प्रतीतस्य लौकिकपरमार्थरजतमिदं

कालत्रयेऽपि न भवतीति निषेधप्रतियोगितामाहृत्य नेतव्या इति । अयं भावः— एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापिते धर्मिणि प्रतियोगिनि च नवोऽन्योन्याभावबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् घटः पटो नेति वाक्यवत् रजतत्वेन साक्षात्कृतं पुरोवर्ति लौकिकपरमार्थरजतं नेति वाक्यस्यान्योन्याभावबोधकत्वे सिद्धे अभिलापजन्यप्रतीतिसमानाकारत्वात् अभिलप्यमानप्रतीतेः लौकिकपरमार्थेन रजतत्वादिना साक्षात्कृतं इदं न लौकिकपरमार्थरजतमिति तादृशसाक्षात्कारविषयेदंत्वावच्छेदेन उक्तभेदबोधपरवाक्याभिलप्यमानप्रतीतेरन्योन्याभावविषयकत्वमेव सिध्यति । तथा च इदंशब्दनिर्दिष्टे प्रातीतिकरजते उक्तरजतशब्दनिर्दिष्टव्यावहारिकरजतान्योन्याभावप्रतीतेरार्थिकं मिथ्यात्वम् । नात्र रजतमिति वाक्याभिलप्यप्रतीतेश्च रजतत्वेन रजतसामान्याभावविषयकत्वात् कण्ठोक्तमेव मिथ्यात्वमित्यतो नापसिद्धान्तो नाप्यन्यथाख्यातिः न वा ग्रन्थविरोधः ॥

यत्तु प्रातिभासिकरजते व्यावहारिकरजततादात्म्यारोपो न युक्तः, विषमसत्ताकयोरन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्य तादात्म्येन भाने एकस्यापराज्ञानकार्यत्वनियमात् स्वोपादानाज्ञानविषय एव तादात्म्यारोपाच्च; अन्यथा पुरोवृत्तितत्त्वाज्ञाने-

ऽपि व्यावहारिकरजततत्त्वज्ञाने प्रातिभासिकरजतस्य निवृत्तिः स्यात् ; किं च प्रातिभासिके उपनायकाभावात् कथं व्यावहारिकतादात्म्यारोपः ; तत्प्रतीत्यङ्गीकारे अन्यथाख्यात्यापत्तिरेवेति यथाश्रुतमूलदूषणम् ; तन्न, प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतभेदस्यावृत्तत्वेन तादात्म्यारोपस्य सुलभत्वात् । सामग्र्याः अनुभवस्य च सत्त्वे समसत्ताकयोः तादात्म्यारोपस्येव विषमसत्ताकयोरपि तादात्म्यारोपस्य संभवेन उक्तनियमस्याप्रयोजकत्वात् । प्रातीतिके तदुत्पत्तिकालोत्तरं उत्पन्नेन दूरत्वादिदोषेणासंनिहितस्य अनधिष्ठानस्यापि व्यावहारिकस्य तादात्म्यारोपदर्शनाच्च । एकत्र तादात्म्येनारोपितस्य प्रातीतिकस्य अन्यत्र तादात्म्येनारोपो न संभवतीति प्रलापस्तु न श्रद्धेयः, निर्युक्तिकत्वात् । न च शुक्तावारोपितस्य रजतस्य रङ्गेऽपि तादात्म्यारोपस्वीकारे तत्तत्त्वज्ञानमात्रादपि तन्निवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तत्त्वज्ञानस्य स्वसमानविषयकाज्ञाननिवृत्तिद्वारा तत्कार्यस्यैव निवर्तकतया प्रथमं शुक्तावारोपितस्य रजतस्य रङ्गाज्ञानकार्यतया तत्तत्त्वज्ञाने तन्निवृत्त्यापादनस्य व्यधिकरणत्वात् । तत्कार्यरजततादात्म्यनिवृत्तेश्च इष्टत्वात् । स्मरणाद्युपनायकसंभवेन किंचेत्यादेरयुक्तत्वाच्च । यत्त्वयमभिप्राय इत्याद्यशुद्धं प्रत्यक्षानुभवविचारे शब्दस्वभाववर्णनस्य अनुपयोगादिति, तन्न, लौकिक-

परमार्थरजतमेव नेदं रजतम् इति निषेधप्रतियोगीत्यादिपूर्वा-
चार्यवचनस्य नेदं लौकिकपरमार्थरजतमित्याकारकशब्दाभि-
लष्यमानानुभवविषयनिषेधप्रतियोगितात्पर्यकस्य शब्दस्वभा-
ववर्णनं विना स्वाभिमतपक्षे स्वाचार्यवचनविरोधपरिहारासं-
भवात् । तस्मात् तस्याशुद्धत्वं प्रलपता स्वस्यापाण्डित्यमेव
प्रकटितम् ॥

अथैवं शुक्तिरजतादेरुत्पत्तिनाशस्वीकारे इदं रूप्यमु-
त्पन्नं नष्टं चेति धीप्रसङ्गः, त्रैकालिकनिषेधप्रतीतिश्च
न स्यादिति चेत्, न । उत्पादविनाशप्रतीतिरियं प्रतिभास-
समये आपाद्यते बाधसमये वा ? नाद्यः, पूर्वोत्पन्नाविनष्टशु-
क्यभिन्नतया ग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्; विरोधिज्ञानानु-
दये रूप्यस्य अविनाशाच्च । नापरः, त्रैकालिकनिषेधप्रतीते-
रेव तत्प्रतिबन्धकतया तादृशनिषेधग्रहे उत्पत्त्यादिग्रहस्य
अनुत्पत्तेः ।

यत्त्वेवं सति घट उत्पन्नो घटो नष्ट इत्यादिप्रती-
तेरप्यपलापप्रसङ्गः । तथा हि—इयं प्रतीतिः भ्रान्तिसमये
वा स्यात् बाधसमये वा; नाद्यः, अनुत्पन्नाविनष्टब्रह्म-
स्वरूपाभिन्नतया ग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्; विरोधि-
ब्रह्मज्ञानोदयपर्यन्तं घटाद्यवस्थितिप्रसङ्गाच्च; नापरः, अत्य-

न्ताभावग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति । तदसत्— इदं रज-
तमिति भ्रमस्थले इदानींतनोत्पत्तिमत्त्वादिव्यावर्तकेन इदा-
नींतनोत्पत्त्यादिशून्यत्वेन गृह्यमाणशुक्त्याद्यभिन्नत्वेन ग्रह-
वत् सन् घट इत्यादौ भासमानसदूपे अनुत्पन्नत्वादेः अगृ-
हीतत्वेन उत्पत्त्यादिमत्त्वग्रहविरोधिनः तद्व्यावर्तकधर्मवत्ता-
निश्चयस्य अभावेन घटादावुत्पत्त्यादिमत्त्वग्रहे बाधकाभा-
वात् । विरोधिब्रह्मज्ञानेत्यादिकमप्ययुक्तम्, बाधात् पूर्वं रूप्य-
नाशस्याभावेन विषयाभावान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिरित्युक्ते उक्तब्र-
ह्मज्ञानपर्यन्तं घटाद्यवस्थित्यापादनस्य व्यधिकरणत्वात्, अ-
प्रयोजकत्वाच्च ॥

यद्यपि प्राचीनतार्किकमते अत्यन्ताभावप्रागभावादीनां
परस्परविरोधित्वात् परस्परवत्तानिश्चयस्य परस्परवत्ता-
ज्ञानविरोधित्वमस्ति, तदभिप्रेत्यैव हि परेण त्रैकालिक-
निषेधप्रतीतिश्च न स्यादित्युक्तम्, तदनुसृत्य चाचार्यैः
अत्यन्ताभावग्रहात् न ध्वंसग्रह इति प्रतिपादितम् ; परमा-
र्थतस्तु सिद्धान्ते प्रतियोगिनेव ध्वंसादिनापि नात्यन्ता-
भावस्य विरोध इति न तद्वत्ताज्ञानं ध्वंसग्रहे प्रतिब-
न्धकम्, तथा च शुक्तिरूप्यं नष्टम् इत्यापत्तिः दुर्वारा ;
तथापि शुक्तिरजतादिप्रातिभासिकध्वंसाननुभवात् तद्ध्वंस-

स्येन्द्रियाद्ययोग्यत्वं कल्प्यत इति न तत्प्रत्यक्षापत्तिः । यदि च शुक्तिरजतादीनां ध्वंसो नोपेयते, अधिष्ठानसत्त्वनिश्चयानन्तरं तत्समानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्ताननुवृत्तेरेव उच्छेदशब्दार्थत्वात् इति विभाव्यते तदा न काचित् अनुपपत्तिः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः । एवं चोक्तरीत्या शुक्तिरजतादेः ध्वंसादिप्रत्यक्षानुपगमेऽपि सार्वजनीनस्य घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्यक्षस्य अपलापो न युक्तः । अथैवमपि आरोप्यधर्मश्च उत्पत्त्यादेरधिष्ठाने प्रतीतिरुचितेति चेत्, न, यद्रूपविशिष्टस्मारोप्यता तद्रूपवत्त्वेनैव अधिष्ठानं भासते, उत्पत्त्यादिमत्त्वं तु मिथ्यात्वादिवत् आवृतत्वात् नावच्छेदकम् । अन्यथा त्वदभ्युपगतं रूप्यादिनिष्ठं असत्त्वमपि तथा स्यात् । यत्तु उत्पत्त्यादेः ब्रह्माभिन्नस्य कल्पितत्वेन नावृतत्वं संभवतीति, तन्न, जडे आवरणकृत्याभावेन अज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेऽपि अज्ञानविषयतावच्छेदकत्वादिरूपस्य तस्य सिद्धान्ते अविहङ्गत्वात् । प्रपञ्चयिष्यते चैतत् आवरणकृत्यनिरूपणे ॥

नन्वनिषिद्धत्वस्य उत्पत्त्याद्यप्रयोजकत्वे किं तत्प्रयोजकनियतं चेत् व्यापकं चेत् ज्ञेयत्वादिव्याप्यं चेत् घटत्वादिसममिति चेत् प्रागभावप्रतियोगित्वादि तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं चेत् न किञ्चित् ; स्वरूपसंबन्धात्मकप्रयोजकताशालि चेत्

सामग्रीमिध्यात्वे तुच्छवत् अनुत्पत्त्यापत्तिरिति चेत् सत्यत्वे-
ऽप्यात्मवत् सा कुतो न स्यात्; तस्मात् उत्पत्त्यादिमत्त्वे वस्तु-
स्वभावादिकमन्यदेव किञ्चित् नियामकम्; न च तत् दुर्नि-
रूपम्, सत्तादात्म्यादेरेव तथात्वसंभवादिति संक्षेपः ॥

नन्वेवमत्यन्तासत्त्वापत्तिः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेध-
प्रतियोगित्वं हि अन्यत्र असत्त्वेन संप्रतिपन्नस्य घटादेः सर्वत्र
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यवसन्नम्, अन्यथा तेषामन्यत्र
सत्त्वापातात्, न हि तेषामन्यत्र सत्तासंभवति इति त्वदुक्तेश्च;
तथा च कथमसद्वैलक्षण्यम्, न हि शशशृङ्गादेरितोऽन्यत्
असत्त्वम्; न च निरुपाख्यं तत्, निरुपाख्यपदेनैव ख्यायमा-
नत्वात्; नापि अप्रतीयमानत्वम्, असतोऽप्रतीतौ असद्वैलक्ष-
ण्यज्ञानस्य असत्प्रतीतिनिरासस्य असत्पदप्रयोगस्य च अ-
योगात् । नापि अपरोक्षतया अप्रतीयमानत्वं तत्, नित्या-
तीन्द्रियेष्वतिव्याप्तेरिति चेत्, न, आपाद्यमानस्य अत्यन्ता-
सत्त्वस्य त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगितारूपत्वे इष्टापत्तेः ।
इतोऽन्यत् असत्त्वं च सत्प्रतियोगिकतादात्म्यादिशून्यतानिः-
स्वरूपत्वादिकमेव । तस्य च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाव्या-
पकत्वे बाधकाभावात् । न च स्वरूपाप्रतिक्षेपकस्य निषे-
धत्वं पारिभाषिकमेव स्यादिति वाच्यम् । स्वरूपपरमार्थ-

ज्ञाप्रतिक्षेपदक्षस्य निषेधत्वस्य पारिभाषिकत्वायोगात् । स-
त्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमिति मूलोक्तमत्यन्तासत्त्वमपि सत्तादा-
त्म्यशून्यत्वपर्यवसितमेव । अस्तु वा तत् यथाश्रुतमेव तथापि
न क्षतिः । शून्यवादपर्यवसानवारणायैव असद्वैलक्षण्यस्य
सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपस्य साध्यादिकोटौ निवेशनीयतया
कालसंबन्ध्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिरूपाबाध्यस्य यत् तादात्म्यं
तस्यैव प्रकृतलक्षणप्रविष्टसत्त्वशब्दार्थत्वेन तादृशतादात्म्यो-
परक्तप्रतीतिविषयत्वस्य शून्यवादिना काप्यनभ्युपगमेन उक्त-
दोषवारणसंभवात् ॥

एतेन असतः प्रतीत्यङ्गीकारे कचिदप्युपाधौ सत्त्वे-
नापि प्रतीतिसंभवात् सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वमात्रेण नास-
द्वैलक्षण्यसिद्धिः ; किं चावच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्ति-
कात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणात्यन्तासत्त्वस्य शुक्तिरूप्यश-
शशृङ्गादिसाधारणतया तयोरेकस्य सत्तादात्म्येन प्रतीति-
रन्यस्य नेत्यत्र मानाभावः ; शून्यवादिनापि तादृशसद्वैलक्ष-
ण्यस्य प्रपञ्चे स्वीकारात् न शून्यवादपर्यवसानमपि ; शून्य-
वादिभिरित्याद्यपि न सत्, सांवृतसत्त्वस्य जगति तैरपि स्वी-
कारात् ; वास्तवसत्त्वस्य तत्राप्यभावाच्च ; ' द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य
बुद्धानां धर्मदेशना । लोके संवृतसत्त्वं च सत्त्वं च परमार्थतः '
इत्यादित उक्तेश्चेति परास्तम् । उक्ताबाध्यतादात्म्योपरक्तप्रती-

तिविषयत्वस्य शून्यवादिभिरस्वीकारात् ! अबाध्यत्वोपलक्षित-
ज्ञानस्वरूपसत्ताया अस्माभिरभ्युपगमाच्च । 'द्वे सत्त्वे' इत्या-
दित उक्त्या च न शून्यतायाः परमार्थत्वं तदभिमतमिति अव-
गम्यते । सत्यक्षणिकविज्ञानवादानिर्वचनीयक्षणिकविज्ञानवा-
दौ परस्परविरुद्धौ कथं बुद्धैरुपदिष्टावित्याशङ्क्य 'देशना लो-
कनाथानां श्रोतृचित्तवशानुगा' इति धर्मकीर्तिना समाहि-
तत्वेन तदनुसारेण उक्तवाक्यस्यापि संवृतसत्त्वं पारमार्थिक-
सत्त्वं चेति यत् सत्त्वद्वयं विवक्षाभेदेन लोके जगति तदुभय-
माश्रित्य विनेयबुद्ध्यनुसारेण बुद्धानां धर्मदेशना इत्यर्थस्यैव
आदरणीयत्वात् ॥

किं च यदि शून्यतायाः परतःसिद्धिः, तर्हि परो
वक्तव्यः, संवृतिरेवेति चेत् तथा सति विश्वशून्यत-
योर्न कश्चित् विशेषः । अथ सा स्वतःसिद्धा, तर्हि
स्वप्रकाशानुभवरूपायाः तस्या अबाध्यायाः पारमार्थिकत्व-
मेवेति शून्यतेति परिभाषामात्रं स्यात् । स्पष्टं चेदं बौद्धाधि-
कारे । अथोच्येत शून्यवादपर्यवसानमस्तु मा वा, तत्त्ववादि-
रीत्या अत्यन्तासत्त्वमापाद्यते इति चेत्, भैवम्, उक्ताभाव-
प्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वसहितस्य त्वदभ्युपग-
तासत्त्वस्येष्टत्वेन आपादनानर्हत्वात्, शशशृङ्गादिप्रतीतावपि
तुच्छविषयताया निराकृतत्वाच्च ॥

यत्तु अधिष्ठानस्य ज्ञानमात्रमेवारोपहेतुः, न च तत्स-
त्त्वमिति शून्यवादः कथं निवारणीयः; न च अधि-
ष्ठानस्य ज्ञाततया सत्त्वामिद्धावपि अज्ञाततया सत्त्वं मि-
थ्यति, अज्ञानस्य स्वकल्पितार्थविषयकत्वायोगात् इति
वाच्यम्, सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतस्त्वज्ञातस्य अधि-
ष्ठानतया, तत्त्वस्य च त्वदभिमतविश्वाधिष्ठाने निर्विशेषे
स्वप्रकाशे ब्रह्मण्यसंभवात् तदन्यस्य च अज्ञानकल्पितत्वेन
अज्ञानविषयत्वायोगात् त्वन्मतेऽपि भ्रमे असदधिष्ठानकत्वस्य
दुर्वारत्वात्; किं च स्वाप्नशुक्ल्यादौ रजतारोपाङ्गीकर्तुः
तव मते अज्ञाततयापि नाधिष्ठानसत्त्वसिद्धिः, अयुक्तं च
प्रातीतिकस्य स्वाप्निकस्य अज्ञानावृतत्वमपीति; तन्न, स्वप्र-
काशचैतन्यस्याप्यज्ञानावृतत्वे बाधकाभावन्यान्यत्रोपपादित-
त्वात्, अत्रापि अग्रे उपपादयिष्यमाणत्वाच्च । स्वाप्निकशु-
क्ल्यादेः स्वावहारिकशुक्ल्यादेरिव केनचित् रूपेण अधिष्ठानः
तावच्छेदकत्वेऽपि आरोपप्रयोजकाज्ञानविषयत्वरूपाधिष्ठान-
त्वानभ्युपगमात् । न च तद्वच्छिन्नचित्तोऽपि प्रातिभासिक-
तया नाधिष्ठानत्वसंभव इति वाच्यम्, प्रातिभासिकतादात्म्यो-
पहितायाः तस्याः तथात्वेऽपि स्वरूपतः पारमार्थिकत्वान् ।
अन्यथा बाध्यसमसत्ताकैकरूपत्वेन बाधकप्रतीतिविषयत्वायो-
गात् । न हि समसत्ताकयोः बाध्यबाधकभावः, विनिगम-

नाविरहेण वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । स्वाप्ररजताद्यभावात्मनः
स्वाप्रशुक्त्यादेः स्वाप्ररजताभावनिश्चायकत्वेऽपि अभिष्टानता
तदवच्छेदकत्वं नास्तीति मुख्यसिद्धान्तस्य दर्शितत्वाच्च ॥

यत्तु यत्र सदेव शुक्त्यादि असद्रजतात्मना भाति स
विपर्ययः यत्र तु अमत् शशशृङ्गादि सदात्मना
भाति स विकल्प इति 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः'
इति पातञ्जलसूत्रस्थविकल्पविपर्ययपदयोः व्याख्यानम्, तद-
सत्, 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति सूत्र-
स्थभाष्यविरोधात् । तथा हि तत्र भाष्यम्— स न प्रमा-
णोपारोही न विपर्ययोपारोही, वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञान-
माहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते, तद्यथा चैतन्यं पुरु-
षस्य स्वरूपमिति यदा चित्तिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन
व्यपदिश्यते इत्यादि । एवम् 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूप-
प्रतिष्ठम्' इति सूत्रभाष्यविरोधश्च । तथा हि तत्र भाष्यम्—
स कस्मान्न प्रमाणं यतः प्रमाणेन बाध्यते, भूतार्थविषय-
त्वात् प्रमाणस्य तत्र प्रमाणैर्न बाधनम् बाधनमप्रमाणस्य
दृष्टम्; तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनम्, तद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन
बाध्यत इति । सेयं पञ्चपर्वा भवति अविद्या अविद्यास्मि-
तारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चकेशाः इति एत एव स्वसंज्ञाभिः
तमो मोहो महामोहः तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति एते चित्तम-

लप्रसङ्गेन अभिधास्यन्त इति । अधिकं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

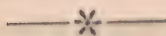
अथोपाधिशब्देनाधिकरणमात्रविवक्षायाम् अर्थान्तरं वा-
य्वाद्यधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगिनो रूपादेः मिथ्या-
त्वात्; अधिष्ठानविवक्षायां तु भ्रमोपादानाज्ञानविषया-
धिष्ठानत्वेन अन्योन्याश्रयत्वम्, ज्ञानस्य भ्रमत्वे हि विष-
यस्य मिथ्यात्वं विषयस्य मिथ्यात्वे च ज्ञानस्य भ्रमत्वमिति;
न च स्वतादात्म्येन प्रतीयमानत्वमेव प्रतिपन्नोपाधित्वमिति
वाच्यम्, तत्रापि स्वतादात्म्येन प्रमितत्वं भ्रमविषयत्वं वा त-
दिति विकल्पेन प्रागुक्तदोषानिस्तारात्; किं च स्वसंबन्धिदृ-
श्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनि ब्रह्मणि अतिव्याप्तिः; न च नि-
र्धर्मके तस्मिन् अभावप्रतियोगित्वरूपधर्मो नास्तीति वाच्यम्,
हेतोर्भावाभावाभ्यां व्याघातात्; किं चैवं सत्यत्वादिकमपि तत्र
न स्यात्, तथा च 'सत्यम्' इत्यादिश्रुतिविरोधः; न चाधिक-
रणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेन उक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम्, ब्रह्मणो मिथ्या-
त्वाभावरूपसत्त्वरूपत्वेन तत्र सत्यत्वाभावः स्यादेवेति श्रुति-
विरोधस्तदवस्थ एव; किं चोक्ताभावत्वादिविशिष्टस्य मि-
थ्यात्वेन तद्वोधकश्रुतेरप्रामाण्यं च स्यादिति चेत्, मैवम्,
प्रतिपन्नोपाधिशब्देन स्वप्रकारकधीविशेष्यस्य विवक्षितत्वात् ।

यद्वा स्वाधिकरणमेवोपाधिशब्दार्थः । अधिकं प्राग्विवेचितम् ।
 ब्रह्मणस्त्वत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे मानाभाव एव । तदुक्तम्—
 ‘निर्धर्मके तस्मिन्नभावप्रतियोगित्वरूपधर्माभावात्’ इति ।
 निर्धर्मके अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिधर्मवत्ताप्रयोजकप्रमा-
 णशून्य इत्यर्थः । सत्यत्वमपि ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावरूपं
 अधिकरणात्मकं मिथ्यात्वविरोधि स्वीक्रियत एव । न च
 ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावात्मकत्वे स्वस्मिन् स्ववृत्तिविरोधेन
 तदभावोऽपि तत्र स्यादेवेति मिथ्यात्वं तस्य दुर्वारमेवेति
 वाच्यम् ; गोत्वाभावे गोत्वाभावस्यैव स्वस्मिन् स्ववृत्ताव-
 विरोधित्वात् । परं तु सा वृत्तिरनिर्वाच्या अविद्याधी-
 ना चेति विशेषः । अभावत्वाद्युपहितविषयिण्याः श्रुतेः तदंशे
 तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि तदुपलक्षितब्रह्मांशे तादृशं प्रामाण्यं
 निष्प्रत्यूहमेव ॥

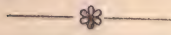
यद्वा पारमार्थिकत्वाकारेण तादृशनिषेधप्रतियोगित्वं
 तत् । नन्वेवं पारमार्थिकत्वस्य मिथ्यात्वाभावरूप-
 तया मिथ्यात्वस्य तद्वदितत्वेन अन्योन्याश्रयः ; पारमा-
 र्थिकत्वस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधे प्रथमपक्षोक्तानव-
 स्थापत्तिरिति चेत्, न, सहकार्यन्तरासहकृतज्ञानजन्यनि-
 वृत्त्यप्रतियोगित्वरूपं ज्ञानप्रयुक्तावस्थिसामान्याभावकत्वरूपं
 वा कालसंबन्धित्वसहितं यद्व्यापकविषयताक-

यत्किञ्चिद्दीव्यक्ति तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तद्दीविषयत्वरूप-
पारमार्थिकत्वस्यैव पूर्वलक्षण इव अत्रापि निवेशनीय-
वात् । यथासन्निवेशे च न वैयर्थ्यम् । एतेन सेत्वादि-
दर्शननिवर्त्यदुरितादौ तादृशदीविषयत्वस्याभावेऽपि पारमा-
र्थिकत्ववत् जगत्पि पारमार्थिकत्वोपपत्तौ अर्थान्तरं दुर्वार-
मिति परास्तम् । यत्तूक्ताचार्यवचनविरोधाभावेऽपि— आभास-
प्रसक्त्यानाभासं निषिध्यते इति, लौकिकपारमार्थिकत्वाका-
रेण निषिध्यत इति, प्रतीतं रजतं पारमार्थिकत्वाकारेण
निषिध्यते— इत्याद्याचार्यवचनविरोधो दुर्वार इति, तदसत्,
प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपेण निषेधतदभावयोः द्वयोरेव सिद्धान्ता-
कृद्वत्त्वेऽपि स्वरूपेण निषेधपक्षस्यापि आचार्यसंमतत्वद्योतनाय
उक्ताचार्यवचनाभिप्रायवर्णनसामञ्जस्यात्, काप्याचार्योक्त्य-
ननुगतत्वे अपसिद्धान्तताया दुर्वारत्वापत्तेः सर्वमवदातम् ॥

इति द्वितीयमिध्यात्वनिरुक्तिः ॥



तृतीयनिरुक्तिः ॥



ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । न चोत्तरज्ञाननिवर्त्यं
पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः, मुद्गरपातनिवर्त्यं घटादावव्याप्तिश्चेति
वाच्यम्, ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्याभावकत्वस्य विव-
क्षितत्वात् । अवस्थितिश्च द्वेधा, स्वरूपेण कारणात्मना
च, सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । एवं च घटादेः स्वरूपेणा-
वस्थित्यभावस्य मुद्गरपातादिप्रयुक्तत्वेऽपि कारणात्मना अव-
स्थितिसाधारणोक्तावस्थितिसामान्याभावस्य ब्रह्मज्ञानप्रयु-
क्तत्वात् नान्याप्तिः । न वा सिद्धसाधनम् । अत एव न
वियदादेः ब्रह्महत्यादेरिव सेतुदर्शनादिना ब्रह्मज्ञानेन नाश-
सिद्धावपि मिथ्यात्वासिद्ध्या अर्थान्तरम् । तुच्छस्यावस्थि-
तिसामान्याभाववत्त्वेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात् न तत्रा-
तिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेरपरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रति-
भासकाले अवस्थित्यङ्गीकारात् न बाधकज्ञानं विना तद्वि-
रह इति न साध्यविकलता । न च घटादेरेकावस्थितिर्वि-
शेषाभावस्य ज्ञानाप्रयुक्तत्वेन घटादाववस्थितिसामान्यवि-
रहस्य ज्ञानाप्रयुक्तत्वात् विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावा-

नभ्युपगमे घटादावव्याप्तिर्दुर्वारैव, ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियो-
ग्युपादानकत्वविवक्षायां तादृशाज्ञानोपादानके घटादावव्या-
प्तिविरहेऽपि अनाद्यविद्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ;
यथा मण्याद्यसमवधानकालीनस्य कारणाभावप्रयुक्तस्य दा-
हाद्यभावस्य तत्तत्कालीनतत्तदाहाद्यभावत्वेन मण्याद्यप्रयु-
क्त्वेऽपि तत्समवधानकालीनतदभावस्य दाहसामान्याभा-
वत्वेन तत्प्रयोज्यत्वम् एवं घटादीनां स्वरूपेणावस्थितिविर-
हस्य ब्रह्मज्ञानप्राक्कालीनस्य तत्त्वेन तदप्रयोज्यत्वेऽपि स्वस-
मानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वेन तत्प्रयोज्यत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वात् ; 'विद्वान्नामरूपाद्वि-
मुक्तः' इति श्रुत्या धनवान् सुखीत्यत्र सुखे धनप्रयोज्यत्वस्यैव
नामरूपसामान्यविमुक्तौ विद्वत्तायाः प्रयोजकत्वावगमात् ।
शुक्त्यादितत्त्वज्ञानात् इदानीं तदज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरभा-
स्तीति सार्वजनीनानुभवाच्च । अस्मिन्पक्षे अभावद्वैताभ्युपग-
माच्च न शङ्कान्तरावकाशः ॥

अथ वा ज्ञानप्रयुक्तः अधिष्ठानतत्त्वज्ञानव्यापकः यो-
ऽवस्थितिसामान्यस्य स्वस्वीयसंस्कारान्यतरस्य अभावः
तत्प्रतियोगित्वं तत् । भवति च या या अप्रामाण्य-
ज्ञानादिशून्यसाक्षात्कारिप्रमा सा स्वसमानविषयकाज्ञानक्ष-
णबुद्धिः । या या स्वजन्यपटुतरसंस्कारसहितोक्तप्रमा, स

उक्ताज्ञानतत्संस्कारक्षणावृत्तिः । सहितान्तोपादानात् उक्तसहितान्यशुक्ल्यादिप्रमाया उक्तसंस्कारक्षणावृत्तित्वेऽपि न व्यभिचारः । अत एव जीवन्मुक्तनिष्ठब्रह्मप्रमापि तादृशक्षणावृत्तिः । या या उक्तप्रमा सा स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरवत्कालपूर्वभिन्ना । तथा च तादात्म्येन उक्तप्रमां प्रति स्वाधिकरणक्षणावृत्तित्वसंबन्धेन उक्ताज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्याभावः उक्ताज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य स्वाधिकरणकालपूर्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च व्यापक इति तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य अज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कारेषु सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः । तथा च तादात्म्यसंबन्धेन स्वजन्यपटुतरसंस्कारसहकृतप्रमां प्रति तादृशोक्तज्ञानं प्रति वा व्यापको योऽभावः तन्निरूपिता या स्वसमानविषयकत्वकालिकविशेषणतोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता या च तादृशी स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वस्वाधिकरणकालपूर्वत्वोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता च तदन्यतरावच्छेदकस्वस्वीयसंस्कारान्यतरत्वकत्वमिति तन्निष्कर्षः । प्रतियोगिता च स्वव्यधिकरणसंबन्धाद्यनवच्छिन्ना ब्राह्मा । प्रयोजनं तु स्वयमूह्यम् । एतेन दण्डादिनिवर्त्यस्य घटाद्यवस्थाविशेषस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वेऽपि ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिविशेषविरहमाद्यान्यतरवत्त्वेन लक्षणसमन्वयेऽर्थान्तरत्वापत्तिरिति परास्तम् ;

यादृशज्ञानप्रयुक्तत्वं यदवस्थाविशेषस्य तादृशज्ञानस्य तदीया-
वस्थान्तराधिकरणकालपूर्वत्वादिमत्त्वे उक्तलक्षणासंभवात्
तादृशकालपूर्वत्वादिशून्यत्वे च मिथ्यात्वस्यैव सिद्ध्या अर्था-
न्तरानवकाशात् । न च या या साक्षात्कारिप्रमेत्यादि-
नियमो न संभवति, सन् घट इत्यादिप्रमाया आपातवे-
दान्तजन्यप्रमायाश्च त्वन्मते ब्रह्मप्रमात्वेन स्वीकृतायाः स्वस-
मानविषयकाज्ञानकालवृत्तित्वेन व्यभिचारात्, विशेष्यता-
रूपविषयतामादायैव हि ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वं
त्वया वाच्यम् न तु प्रकारत्वमादाय, अखण्डार्थवेदान्त-
वाक्यजन्यज्ञानतन्निवर्तनीयाज्ञानयोः तदसंभवात् ; तच्चो-
क्तप्रमयोरप्यस्तीति वाच्यम्, सन् घट इत्यादिप्रमायाः घटा-
द्युपहितसद्विषयकत्वेन मूलाज्ञानस्य च शुद्धविषयकत्वेन
समानविषयकत्वस्य सुदूरनिरस्तत्वात् । उक्तप्रमायां शुद्धस्य
भानेऽपि स्वरूपनिरूपितविषयतानिरूपकत्वस्य संबन्धकोटौ निवे-
द्यात् नानुपपत्तिः । ज्ञानेच्छयोरिव ज्ञानाज्ञानयोरपि समाना-
कारयोः विषयताभेदे मानाभावेन वृत्तिनिरूपिताकारतारूप-
विषयताया एवाज्ञाननिरूपितत्वाभ्युपगमात् । साक्षात्का-
रत्वं च परोक्षान्यज्ञानत्वादिरूपमन्यद्वा इत्यन्यदेतत् । एवं
च मूलाज्ञानीया या जीवत्वब्रह्मत्वाद्युपलक्षितविषयता तन्नि-
रूपकत्वस्य सन् घट इत्यादिज्ञानादावसत्त्वात् न दोषः ।

अधिकं शास्त्रारम्भसमर्थनटीकायां द्रष्टव्यम् । आपातवेदान्त-
जन्यप्रमायाश्च नापरोक्षत्वम्, तथात्वेऽपि नाप्रतिबद्धापरोक्षत्वं
तदेव च लक्षणे निविष्टम् । यदि च चरमक्षणे स्वेतरस्यैव
स्वस्यापि ध्वंसत्वं स्वीक्रियते एकत्रापि रूपभेदेन ध्वंसत्व-
निरूपितप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः संभवात् सकलदृश्यत्वेन
हि तत्र प्रतियोगित्वं चरमतत्त्वज्ञानाश्रयतत्क्षणाव्यक्तित्वेन
अनुयोगित्वं समनियताभावैक्यमते गगनात्यन्ताभावस्य यो
व्यधिकरणधर्मसंबन्धाद्यवच्छिन्नाभावः तादृशाभावत्वस्य ग-
गनाद्यत्यन्ताभावप्रतियोग्यनुयोगिकस्य तार्किकादिभिरपि स्वी-
कारात् । न ह्यत्यन्ताभावत्वादेस्तथात्वेऽपि ध्वंसत्वादीनामत-
थात्वनियमे मानमस्ति । एवं च ज्ञानात् सर्वं दृश्यं
नष्टमित्यादिविद्वदनुभवबलेन 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादि-
श्रुतिबलेन च सर्वदृश्यप्रतियोगिकस्य चरमक्षणानुयोगिकस्य
ध्वंसत्वस्यापि संभव इत्युच्यते तदा ^१ज्ञानप्रयुक्ततावच्छेदकी-
भूतध्वंसत्वप्रतियोगित्वम् उक्तलक्षणार्थ इति नार्थान्तरा-
द्यवकाशः । न च ध्वंसस्य प्रतियोगिकालावृत्तित्वनि-
यमात् इदमसंगतमिति वाच्यम्, (स्वाधिकरणकालपूर्वस्य)
स्वाधिकरणकालसामान्यस्य स्वाधिकरणकालपूर्वकालसामा-

१. ज्ञानप्रयुक्तध्वंसप्रतियोगित्वमात्रोक्तौ ज्ञानप्रयुक्तेच्छाप्रागभाव-
ध्वंसरूपेच्छाप्रतियोगित्वमिच्छाप्रागभावे वर्तते इति दोषः ॥

न्यस्य वा न ध्वंसत्वविशिष्टाधिकरणत्वमिति वादिद्वय-
सिद्धानियमेनैव निखिलातिप्रसङ्गवारणसंभवेन ध्वंसान्तरा-
कल्पनलाघवेन च त्वदुक्तनियमस्यानादरणीयत्वात् । एतेन
प्रतियोगिप्रागभावयोरिव प्रतियोगिध्वंसयोः अभेदोक्तिः मूको-
ऽहमितिवत् व्याहतेति निरस्तम् । प्रतियोगिदेशनियमाय त-
त्कारणतया कल्पनीयस्य प्रागभावस्य प्रतियोग्यभेदासंभवेऽपि
चरमक्षणावच्छिन्नस्य स्वस्य ध्वंसत्वस्वीकारे व्याहृत्ययोगात् ।
प्रतियोग्युत्पत्तेः पूर्वं स भविष्यतीत्यादिव्यवहारानुरोधेन
प्रागभावाङ्गीकारेऽपि प्रतियोगिभेदकधर्मवत्तयैव तस्मिन्नेव ।
यद्यप्ययमस्मादुत्तर इत्यादिव्यवहारनिर्वाहकमुत्तरत्वं घटा-
धिकरणतदन्यसाधारणमङ्गीकार्यम्, तथापि नामौ घटादि-
ध्वंसः, तथा सति घटादिनाशानन्तरं माप्तादिव्यवधाने-
ऽपीदानीं घटो ध्वंसत इत्यादिप्रतीत्यापत्तेः । प्रकारान्तरेण
तद्वारणे च महागौरवम् । अधिकं तु तत्त्वरत्नपरीक्षायामनुसं-
धेयम् । चरमक्षणस्य ध्वंस इतिवत् चरमक्षणः स्वध्वंस इत्या-
दिव्यवहारस्तु इष्ट एव । न चैवं जगति व्यवस्थामात्रो-
च्छेदः स्यादिति वाच्यम्, तत्तत्प्रमाणानुसारेण कल्पनी-
यायाः व्यवस्थायाः प्रमाणान्तराविरुद्धोक्तव्यवहाराभ्युपगमे-
नोच्छेदप्रसङ्गे बीजाभावात् । न ह्यत्र केनचित् प्रमाणेन
विरोधोऽस्ति । समयान्तरकल्पनाविरुद्धव्यवहारस्यापि परि-

त्याज्यत्वे रूपं घटो ज्ञानमात्मत्यादिव्यवहारस्यापि परित्या-
ज्यतापत्तेः । चरमक्षणेन ध्वंसत इत्यादिव्यवहारोऽपीष्ट एव ।
तन्निष्ठः चरमक्षणसंबन्धः तद्धंस इत्यपि केचित् । तत्रापि
संबन्धस्य धर्मिस्वरूपत्वे उक्तरीतिरावश्यक्येव तदन्यत्वे
तु भस्तु चरमक्षणतत्संबन्धयोरेव परस्परध्वंसरूपत्वमिति भ-
न्यत्र विस्तरः । यदपि तस्यैव तद्धंसत्वमनुपपन्नम्, अभेदे
प्रतियोगिजन्याभावत्वरूपध्वंसत्वासंभवादिति, तदपि न, एवं
सति रूपादेरपि रूप्यादिध्वंसत्वापत्तेः, भावभिन्नत्वनिवेशने
घटादीनां परमते स्वप्रागभावध्वंसत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात्
अनुयोगिताविशेष एव ध्वंसत्वम् । तच्च कालविशेषावच्छे-
देन स्वस्मिन्नपि नानुपपन्नम् । तादृशानुयोगिताविशेषस्यापि
ध्वंसः तत्त्वज्ञानमेवेति न कोऽपि दोषः ॥

यद्वा ज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतियोगित्वं तत् । उच्छे-
दश्च स्वस्वीयसंस्काराधिकरणकालनिष्ठः तादृशाधिकरणकाल-
पूर्वत्वाभाव एव । यत्तु उक्तपूर्वत्वाभावश्च ध्वंसाद्यभावे
तेनैव दृश्येन त्वदुक्तं व्याहृतं स्यात्, भावे च तेनैव
दृश्येनोक्तदूषणं स्यादिति, तन्न, ध्वंसाप्रतियोगिनोऽपि उक्ता-
भावस्य तत्त्वज्ञानोत्तरमननुवृत्त्या व्याहृत्यभावात् । तदुत्तर-
काले दृश्यानुत्पादश्च, दृश्यनिमित्तस्य कर्मणः तदानीमभावेन
दृश्योत्पादकसामग्रीविरहादेव । एतेन दृश्याधिकरणक्षणे

दृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावः तत्क्षणस्य नित्यत्वेन तदु-
 सस्य दृश्यक्षणासंबन्धित्वेन वा स्यात् तदुभयमपि असं-
 भवीति निरस्तम्, तत्त्वज्ञानाधिकरणक्षणस्य ध्वंसाप्रतियो-
 गित्वरूपनित्यताया एव तत्पक्षे स्वीकृतत्वात् । न च
 ध्वंसाप्रतियोगित्वमात्रेण नित्यता, स्वाप्रव्याघ्रशुक्तिरजतादिषु
 उत्तरक्षणाननुवृत्तिव्यतिरिक्तस्य नाशस्यानभ्युपगमात् । य-
 त्वेवं सति ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं मिथ्यात्वं न स्यादिति, तत्र,
 उक्तरीत्या ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तत्रापि स्फुटत्वात् । पक्षान्तरे
 ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्यापि तस्य सुवचत्वाच्च । उ-
 क्तोच्छेदस्य ध्वंसस्तु नानुमतः । यत्तु तत्पक्षे प्रतियोग्यु-
 न्मज्जनापत्तिरिति, तत्र, प्रागभावध्वंसरूपस्य घटस्य ध्वंसेऽपि
 प्रागभावोन्मज्जनादर्शनात् । घटध्वंसस्यापि प्रागभावध्वंस-
 रूपत्वात् न दोष इति चेत् तुल्यं प्रकृतेऽपि । एकस्यैव जन्य-
 त्वजनकत्वादिकं च नास्मत्संमतम् । तदभावेऽप्यनु-
 योगिताविशेषरूपध्वंसत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन प्रतियो-
 गिनिष्ठतायाः उपपादितत्वात् । तेन नात्माभयत्वादेरव-
 काशः । प्रसिद्धं च प्राभाकरादिमते ज्ञानादिध्वंसस्याधि-
 करणात्मनः तत्त्वेनोत्तरकालवृत्तित्वम्, आत्मत्वादिना प्राक्का-
 लवृत्तित्वं च । यदपि ब्रह्माधिकरणक्षणे ब्रह्माधिकरणका-
 लपूर्वत्वाभावस्यापि त्वन्मते संभवेन ब्रह्मणोऽप्युच्छेदापत्तिः,

तस्य कालासंबन्धित्वे तु तुच्छत्वं स्यात्, 'सदेव'
इत्यादिवाक्यस्य व्यावहारिकप्रामाण्यमपि न स्यात् इति, तन्न,
तदन्योन्याभाववत् तदधिकरणकालस्य तदधिकरणकालपूर्व-
त्वानधिकरणत्वमुच्छेद इत्युक्तौ उक्तदोषाभावात् । ब्रह्म-
ज्ञानोत्तरत्वस्यापि आविद्यकस्य शुद्धब्रह्मण्यभ्युपगमेन तस्य
च ब्रह्माधिकरणकालतया तत्पूर्वत्वाभाववत्त्वस्य च तदत्यन्त-
भिन्ने काले काप्यभावात् ॥

केचित्तु उच्छेदस्य उच्छिद्यमानधर्मत्वात् यास्कपरिपठि-
तेषु जायते अस्ति वर्धत इत्यादिषु षट्सु भावविकारेषु परस्पर-
रसामानाधिकरण्यस्योचितत्वेन उपचयोत्पत्त्यादियुक्ते दृश्य-
वर्गे विद्यमान एव चरमक्षणसंबन्धो ध्वंसः न तथाविधा-
त्मनिष्ठ इति न तस्योच्छेदोपपत्तिः । एवं च दृश्याधिकरण-
क्षणनिष्ठः दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वाभाव एव अधिकरणात्मा
चरमदृश्यस्य ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य चरमो विकार एक एवा-
विद्यातत्प्रयुक्तचरमवृत्तीनां उच्छेदरूपः तन्तुनाश इव षटतद-
वयवतद्विकाराणाम् । न च उच्छेदस्यापि उच्छेदान्तरेण भा-
व्यम्, भावविकाराणां पृथक् सजातीयभावविकारान्तराभा-
वात्, अन्यथा उत्पत्तेरप्युत्पत्त्यन्तरं तस्याप्युत्पत्त्यन्तरमिति
अनवस्थापत्तेः इत्याहुः । न चैतन्मते दृश्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कार-
रूपस्य यः उच्छेदः तस्य किमधिकरणं दृश्यान्तरं ब्रह्म वा

आद्ये तस्याप्युच्छेद इति अनवस्था, द्वितीये साध्यासाध्ययोः
सापेक्षनिरपेक्षयोश्च तयोरभेदासंभवः, स्वप्रकाशरूपस्य तस्य
स्वदैव स्फुरणेन दृश्यस्यावस्थानं कदापि न स्यात्, न हि
स्वदभिमतषड्विकाराणाम् एकस्मिन् क्षणे स्थितिर्युक्ता, इष्टा
वा, ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य दृश्यस्य स्वातिरिक्तोच्छेदकाभा-
वेन उच्छेददौर्लभ्यम्, स्वस्य स्वोच्छेदकत्वं च आत्माश्र-
यादिना पराहतम्, अत एव सप्रपञ्चाविद्यायाश्चरमवृत्त्या-
त्मक एक एव चरमो विकारः, तस्य च न विकारापेक्षे-
त्यधिष्ठानमात्रपरिशेष इति निरस्तम्, तस्य चरमविका-
रस्य नित्यत्वापत्तेरिति वाच्यम्, उक्तसाक्षात्कारस्य स्वस-
मानकालीनस्वनिष्ठब्रह्मतादात्म्यादिरूपे जन्यतया कालो-
पाधौ तस्य चोक्ततत्त्वज्ञाने कालिकविशेषणतया वर्तमानत्वेन
उक्तदूषणानवकाशात् । ब्रह्मसाक्षात्काररूपदृश्यस्य स्वनि-
ष्ठदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावरूपोच्छेदं प्रति कारणत्वाभा-
वेऽपि तत्सामग्र्या एव तत्प्रयोजकत्वसंभवात् । समानकाली-
नयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य मणिसमवधानोत्पत्तिकाली-
नदाहाभावाधिकरणतायां दृष्टत्वाच्च । अधिकरणात्मकाभा-
ववादिप्राभाकरमतरीत्या स्वं प्रति रूपान्तरेण स्वस्य पूर्व-
वृत्तित्वसंभवाच्च । चरमविकारस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनि-
त्यत्वे इष्टापत्तेश्च । द्वितीयपक्षस्तु अनभ्युपगमपराहतः ।

कालासंबन्धिनोऽपि गगनादेः पारमार्थिकत्वं न्यायवित्सं-
मतम् । अत एव दीधितिकृता महाकालो घटवान्
कालपरिमाणात् इत्यादौ साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये
यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूत-
यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशत्वं गगनत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रसिद्ध्यतीति उक्तम् । यत्त्वेवं
सति कालवृत्तित्वघटितकारणत्वं न स्यादिति, तन्मन्दम्,
कार्यान्वयवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणनिष्ठाभावी-
यकारणतावच्छेदकत्वाभिमतसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकधर्मवस्वरूपनियतपूर्ववृत्तित्वं वा अनन्यथासिद्धत्वं वा
न कालवृत्तिताघटितम्, तन्निर्वाह्यं वेति स्पष्टत्वात् । घटाभावे
घटाभावोऽस्तीति प्रतीत्या तत्र तदधिकरणतास्वीकारेऽपि
इदानीं महाकाल इत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरभावेन प्रतीत्यन्त-
रस्य च अन्यथापि संभवेन निर्युक्तिकस्य स्वस्मिन् स्वाधिक-
रणत्वस्य स्वीकारे बीजाभावात् । गुरुत्वादेश्चोत्पत्त्याद्यन्यथा-
नुपपत्त्या तदावश्यकता ॥

अथ वा ज्ञानप्रयुक्तस्वसमसत्ताकस्वनिष्ठतादात्म्यप्रतियो-
गित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकत्वं तत्, समानसत्ता-
कत्वं च ब्रह्मान्यविषयकज्ञानबाध्यत्वतदभाववत्कादाचि-
त्कत्रान्यतररूपेण । नात एतदनुमानात् पूर्व सत्ताभे-

दासिद्धावपि अप्रसिद्धविशेषणता । ज्ञानेन हि अज्ञा-
नतत्परिणामादिदृश्यसामान्यस्यात्यन्ताभावः स्वोत्पत्तिद्विती-
यक्षणावच्छिन्नः साध्यते, स चाभावः स्वान्यसर्वदृश्य-
विरोधी क्षणिकः । अत्र साध्यत्वं च प्रयोज्यतारूपमन्यद्वा
इति । क्षणिकश्चायं न्यायविदामन्यशब्दवत् महाप्रलयवच्च ।
अतोऽस्य त्रैकालिकत्वमसिद्धम् । अस्तु वा त्रैकालिकत्वम् ।
उक्तक्षणप्रत्यासन्नस्त्वयं सर्वदृश्यविरोधी । यत्त्वत्यन्ताभावस्य
हि स्वप्रतियोग्यादिना दैशिक एव विरोधो न कालिक
इति, तन्न, कालिकसंबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसं-
बन्धेनाभावस्य वृत्तावपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावस्य कालिकसंबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे स्वरूप-
संबन्धेनावर्तमानत्वरूपविरोधस्य सर्वसंमतत्वात् । 'विद्वा-
न्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुतिस्मिद्धस्योक्ताभावस्य पुरुषोत्प्रे-
क्षामात्रसिद्धत्वाभावाच्च । उक्तात्यन्ताभावस्य स्वान्यध्वंसप्र-
तियोगित्वानभ्युपगमेन च नानवस्थितध्वंसधारापत्तिः ॥

ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावद्ब्रह्म-
प्रतियोगित्वं वा तत् । उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वं तु न ज्ञा-
नत्वव्याप्यधर्मेण, किं त्विच्छादिसाधारणोदीच्यात्मगुणत्वेन
उदीच्यात्वेन वेति न सिद्धसाधनादिः । नापि स्मृतित्वेन,
ज्ञाननिवर्त्यसंस्कारेऽतिव्याप्तिः । स्मृतेः संस्कारनिवर्तकत्वे

मानाभावात्, स्मृतौ हि जातायां संस्कारो दृढो भवति
इत्यनुभवसिद्धम् । दृढत्वं च समानविषयकसंस्कारानेकत्वम्
इति अदोषः ॥

यत्त्वेवं सति स्मृतिधारापत्तिः, न चोद्बोधकासत्त्वात्तदु-
च्छेदः, तथा सति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां उद्बोधकैरेव स्मृति-
संभवे संस्कारानुभवयोः स्मृतिकारणत्वविलोपापत्तेः । उप-
पादितं च संस्कारस्य सविषयत्वं तार्किकैः स्मृतिनाशयत्वानु-
रोधात् । तथा हि— अथ भावनायाः अदृष्टवन्निर्विषयकत्वमेव
युक्तम् । तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तत्तद्विशेष्यक-
त्वमेव तत्तत्प्रकारकनिश्चयस्य स्वजन्यभावनासंबन्धेन हेतु-
त्वात् नातिप्रसङ्गः । यत्त्वेवं सति घटांशे उपेक्षात्मकात् भूतलं
घटवत् पटवच्च इति निश्चयात् घटांशेऽपि स्मृतिप्रसङ्गः,
स्वजन्यभावनायाश्च पटांशे स्मृत्यनुरोधेन स्वीकारात् । न
चोपेक्षान्यत्वस्य स्मृतिहेतुत्वावच्छेदकत्वनिवेशान्नायं दोषः,
सर्वांशोपेक्षाजन्यानन्तभावनाभयेन उपेक्षान्यत्वेन भावनां
प्रत्येव हेतुत्वादिति, तत्तुच्छम्, अनेकोपेक्षाभेदानां स्मृ-
तिहेतुतावच्छेदके सर्वांशोपेक्षाभेदानां भावनाहेतुतावच्छे-
दके प्रवेशेनैव सामञ्जस्यात् इति । अत्र नव्याः
समानाकारकफलस्य भावनानाशकत्वात् भावनायाः सवि-
षयकत्वसिद्धिः । न च स्मृतिक्षणोत्पन्नसंस्कारस्य क्षणि-

कत्ववारणाय फलं स्वस्य वाच्यम्, तथा च तत्तद्व्य-
क्तित्वेनैव नाशकत्वं युक्तमिति तद्भावनाजन्यचरमफलस्यैव
तद्भावनानाशकत्वमस्त्विति वाच्यम्, जनकतया तत्तद्विशे-
ष्यकतत्तत्प्रकारकस्मृतेः प्रतियोगितया तादृशभावनानाशहे-
तुत्वस्यानुगतत्वात् । न च तत्पुरुषीयभावनासामान्यनाशं
प्रति तत्पुरुषीयचरमस्मृतेस्तद्व्यक्तित्वेन चरमस्मृतिमात्रवृत्तिवै-
जात्येन वा हेतुत्वमस्त्विति वाच्यम्; एवं सत्यजनितोपान्त्या-
त्मकस्मृतिकानां भावनानां तत्त्वोपगमे ताभ्यः स्मृत्युत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । न चोद्बोधकाभावाज्ज तथा, सदृशसंबन्धात्मकय-
द्यद्व्यक्तिज्ञानादेव यद्यत्पुरुषीयसंस्कारेण यद्यदर्थस्मृतिः तत्त-
दर्थस्मृतौ तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेनैव उद्बोधकत्वेन तत्र तस्य स-
त्त्वात्, अन्यथा उद्बोधकस्यैव विशिष्य स्मृतिहेतुत्वेन अति-
प्रसङ्गे अनुभवस्यापि तद्धेतुत्वं न स्यात् । प्रतिपुरुषं जगति
चैक एव नित्यः संस्कारः स्यात् नैव वा स्यात् अति-
प्रसङ्गस्योद्बोधकत्वेनैव वारणात् इति ॥

तत्र, स्मृत्या विजातीयसंस्कारोत्पत्तिवादिनः तथापि मते
क्षणैकव्यवधानेन स्मृतिधारापत्तेः दुर्बारत्वात् । न चोद्बोध-
कासत्त्वात् तदुच्छेदः, ममापि तुल्यत्वात् । एवं सति संस्का-
रानुभवयोः स्मृतिहेतुता विलुप्येतेति चेत्, सत्यम्, कस्तवा-
प्यत्र प्रतीकारः ? अनुगतोद्बोधकस्थले अनुभवादिप्राक्काळोत्प-

त्रोद्बोधकबलात् स्मृतौ वारणाय तत्र संस्कारादिहेतुता वाच्येति तु ममापि तुल्यम् । एवं संस्कारस्य सविषयकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । न वा स्मृतिसंस्कारयोः उक्तरीत्या नाशयनाशकभावाभ्युपगमेऽपि संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धिः । स्मृतेः स्वसमानविषयकानुभवजन्यसंस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव नाशकतासंभवात् । न च तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वापेक्षया तादृशानुभवजन्यसंस्कारत्वस्य गुरुतया न नाशयतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, एवं सति तत्प्रकारकत्वतद्विशेष्यकत्वादेः परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण अनेककार्यकारणभावकल्पनमपेक्ष्य तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिनाशयतावच्छेदकवैजात्योपगमस्यैव उचिततया संस्कारसविषयकत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । उचितञ्च शक्तेरिव शक्यताया अप्यतिरिक्ततास्वीकारः । किं च यत्र घटपटसमूहालम्बनात्मकानुभवजन्य एक एव संस्कारः ततो मासाद्यनन्तरोत्पन्नसंबन्धिज्ञानादिरूपात् एकोद्बोधकात् एकस्य स्मृतिः तत्र पूर्वोत्पन्नसंस्कारनाशे अपरोद्बोधकस्यानुगतस्य समवधानेऽपि अपरस्मृत्यनुपपत्तिः । प्राचीनानुभवेन संस्कारद्वयोत्पत्त्युपगमे च एवंविधानन्तसंस्कारकल्पनागौरवमेव स्मृतिसंस्कारनाशयनाशकभाववादिनां दुर्वारम् । तत्प्रकारकान्यसंस्कारनाशादौ तत्प्रकारकभेदादेः हेतुत्वं स्वीकृत्योक्तदोषवारणेऽपि गौरवमस्त्येव ।

विस्तरस्तु तर्कताण्डवखण्डने द्रष्टव्यः । न चैवं स्मरणोत्तरं स्मरणापत्तिः इष्टत्वात् । प्रत्युत तवैवोपेक्षात्मकस्मरणानन्तरं पुनर्यत्रानुगतोद्बोधकसमवधानम्, तत्र स्मरणानुपपत्तिः, संस्काराभावात् । न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात् । उपेक्षान्यस्मृतेरेव नाशकत्वे स्ववचनविरोधो गौरवं च । न च यादृशस्मरणानन्तरं सत्यप्यनुगतोद्बोधके तत्र स्मरणापत्तिः त्वन्मते दुर्वारंति वाच्यम्, तत्र विनैव रोगादिकमनुगतोद्बोधकसत्त्वे स्मरणानुत्पादस्यैव असंप्रतिपत्तेः । संस्कारनाशकता च रोगादिसाधारणेन बिजातीयत्वेनैवेति न काचिदनुपपत्तिः ॥

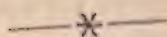
साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा तत्, न च परोक्षभ्रमविषयेऽव्याप्तिः, सिद्धान्ते 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इत्यादिश्रुत्या सर्वदृश्यप्रतियोगिकध्वंसस्य ब्रह्मसाक्षात्काराधीनत्वोपगमेन अव्याप्यनवकाशात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वं च ज्ञाननिवर्त्यतदभिन्नतत्प्रयुक्तान्यतमत्वम्, पल्लवाज्ञानानामपि मूलाविद्यावस्थाविशेषरूपतया तदभेदस्य जीवेशभेदाद्यनाद्यन्तरवत् तत्प्रयुक्तत्वाद्वा नाव्याप्तिः । परमते अज्ञानान्तरस्य भ्रमज्ञानान्तराप्रयुक्तत्वेऽपि घटादाविवोक्ताज्ञानादायुक्तसाध्यस्य साधनीयत्वाददोषः । दृष्टान्तश्चापरोक्षभ्रमविषय एवेति न किञ्चित् अनुपपन्नम् । न च प्रवृत्तिप्रागभावेऽतिव्याप्तिः, प्राग-

भावानङ्गीकारेऽपि तत्स्थानीयावस्थाविशेषस्यावश्याभ्युपेय-
त्वात् तत्रैवातिव्याप्तिः दुर्वारैवेति वाच्यम्, ध्वंसत्वाव-
च्छिन्नायाः ज्ञाननिवर्त्यतायाः विवक्षितत्वात् । उपादानप्रत्य-
क्षजन्यतावच्छेदिका च लाघवात् प्रवृत्तित्वरूपा जातिरेव ।
न च शुक्त्यादिस्पर्शनोत्तरमपि शुक्ताविदं रजतमिति
चाक्षुषभ्रमस्य आनुभविकतया चाक्षुषत्वादिनैव तन्निवर्तकत्व-
मावश्यकम् ; तथा च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं इति वाच्यम्,
गुग्गापुञ्जे वह्निभ्रमस्य अधिष्ठानस्पर्शनोत्तरं अननुभवेन तादृ-
शभ्रमजनकाज्ञानस्याधिष्ठानसाक्षात्कारसामान्यनिवर्त्यतायाः
दुरपह्ववत्वेन तादृशवद्देरेव दृष्टान्ततासंभवात् । नि-
यमविशेषसहकृतसेतुदर्शनादिना पापनिवृत्तावपि तत्र न
सेतुसाक्षात्कारत्वेन हेतुता किं तु चाक्षुषत्वेन, न च दृशेः
साक्षात्कारसामान्यवाचितया साक्षात्कारत्वेनैव तन्निवर्त-
कता संभवतीति वाच्यम्, साक्षात्कारमात्रे प्रयुक्तस्यापि
दृशेः चाक्षुषे निरूढत्वात्, घटस्पर्शनवत्यप्यन्धे घटमयं
पश्यतीति स्वारसिकप्रयोगादर्शनात्, तथा च 'सेतुं दृष्ट्वा'
इत्यादौ लाघवसहकृतया निरूढ्या चाक्षुषत्वावच्छिन्नस्यैव
दृशिना प्रतिपादनात् अदोषः ॥

यद्वा इतरानपेक्षसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वं तत्, उक्तस्थले च
नियमविशेषसहकृतस्यैव ज्ञानस्य निवर्तकत्वम् इत्युक्तम् । न

च ब्रह्मज्ञानस्यापि श्रवणादिसहकृतस्यैव निवर्तकत्वात् बाधः,
श्रवणादीनां साक्षात्कारजननमात्रोपक्षीणतया अविद्यानिवृ-
त्तावनुपयोगात् । न चात्रापि तथा, तथा सति सेतुप्रान्ते
दैवादागतस्य सेतुं पश्यतो यवनादेरपि दुरितनिवृत्त्यापत्तिरि-
त्यादिकमाकरे व्यक्तम् । एवं च पूर्वोक्तविवक्षामन्तरापि प्रवृ-
त्तिप्रागभावादौ नातिव्याप्तिः, अत्र कल्पे साक्षात्कारत्वेनेत्यत्र
तृतीयार्थावच्छेद्यत्वस्य अनतिरिक्तवृत्तिरूपस्य विवक्षणात्
शुक्त्यादिचाक्षुषत्वेन तन्निवर्त्यत्वेऽपि शुक्तिरूप्यादेः न तत्रापि
साध्यवैकल्यम्, एतेन विपरीतज्ञानादिनाशस्य बाधादिनि-
श्चयत्वावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वेऽपि तदत्यन्ताभावस्य तत्प्रयोज्य-
त्वात् विपरीतज्ञानादावातिव्याप्तिरिति निरस्तमिति संक्षेपः ॥

इति तृतीयमिध्यात्मनिरुक्तिः ॥



चतुर्थनिरुक्तिः ॥



स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ॥
तच्च स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वम्, नातः
पौनरुक्त्यम् । न च तद्वति तदत्यन्ताभावाभ्युपगमे व्या-
हृतिः, कपालादीनां अटानुपादानत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम्,
प्रतियोग्यत्यन्ताभावयोः विरोधासिद्ध्या व्याहृतेरभावात् ।
स्वाभिन्नकार्यजनकतारूपोपादानत्वस्य स्वात्यन्ताभावसा-
मानाधिकरण्यविघटनीयत्वाभावाच्च । न चोपादानतायां प्रा-
गभाववत्त्वस्य तन्त्रतया तदभावे तदनुपपत्तिः अत्यन्ताभा-
वाधिकरणे च न प्रागभावः विरोधात् इति वाच्यम्; विरो-
धस्यैवासिद्धेः । न च लोके कल्प्यत्यन्ताभावाधिकरणे प्राग-
भावादर्शनात् विरोधः कल्प्यत इति वाच्यम्, तादृशप्रत्यक्षा-
भावेऽपि 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुत्यादिनैव तद्विरोध-
नात् । प्रमाणद्वयविरोधाधीनसंशयस्य च अनुमित्यविरोधि-
त्वात् । विषमसत्ताकयोः समसत्ताकयोश्च भावाभावयोः
अविरोधः प्रागुपपादितः । न चाविरोधे बाध्यबाधकभावा-
नुपपत्तिः, तस्यान्यत्रोपपादितत्वात् । न च ब्रह्माण्यतिव्या-

मिः, तस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे मानाभावात् । न चासङ्ग-
त्वमेव मानम्, सङ्गस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणः तच्छून्यत्वेऽपि
व्यवहारकालावाध्यतत्तत्पदार्थसंबन्धवतो ब्रह्मणस्तन्निष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वे तस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा चेतनत्वेन
ब्रह्मणः कर्माधीनभोगवत्त्वप्राकृतशरीरादिमत्त्वाद्यापत्तेः । तस्य
प्राकृतशरीरराहित्यादिकं धर्मिप्रादुर्भूतमानसिद्धमिति चेत्, तर्हि
सत्यत्वेऽपि उक्तमिथ्यात्वाभावरूपे प्रदीयतां दृष्टिः । न चास-
ति अतिव्याप्तिः, स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव सत्त्वेन प्रतीय-
मानत्वस्य विवक्षितत्वात् । तदर्थश्च सत्त्वावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, स-
त्त्वावच्छिन्नस्वाधिकरणताव्यापकस्वात्यन्ताभावकत्वम्, सत्त्व-
समानाधिकरणस्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकं य-
द्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं वा ।
सत्त्वं च अबाध्यत्वोपलक्षिततादात्म्यम् । न च शुद्धचितः
इन्द्रियाद्यगोचरत्वात् तत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वं न संभव-
तीति वाच्यम्, सत्त्वोपलक्षितस्यानैन्द्रियकत्वेऽपि शाब्दादि-
वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेन असंभवानवकाशात् । तस्य वृत्त्यवि-
षयत्वपक्षे तु अबाध्यत्वोपलक्षिततादात्म्यमेव तत् । तादात्म्यमपि
स्वस्मिन् स्वरूपसंबन्धेन वर्तत एव तेन न तन्नाव्याप्तिः । न
च प्रथमलक्षणे, अत्र सत्यमिति अभ्यस्तेऽव्याप्तिः, तत्रापीदं

तद्व्याप्यमित्यादिशाब्दादिज्ञानान्तरमादायैव लक्षणसमन्वय-
 संभवात् । कदापि कस्यापि यस्मिन्विषये तादृशज्ञानं ना-
 स्ति तत्राव्याप्तिरिति तु तादृशविषयासिद्धयैव न श्रद्धेयम् ।
 यद्यपि द्वितीयतृतीययोः सत्त्वावच्छिन्नत्वाद्यनिवेशेऽपि नास-
 त्यतिव्याप्तिः, स्तयाधिकरणत्वानिरूपकत्वात्, तथापि वृत्त्य-
 नियामकसंबन्धेत्तापि मिथ्यात्वलाभाय अधिकरणतास्थाने
 यदि संबन्धित्वनिवेशः तदा विषयितासंबन्धेन स्वसंबन्धि-
 निष्ठाभावप्रतियोगिन्यलीके अतिव्याप्तिवारणाय तस्मिन् स-
 त्त्वाश्रयत्वस्य द्वितीये तृतीये सत्त्वसामानाधिकरण्यविशिष्टव-
 द्धर्मवत्त्वस्य च निवेशः । वस्तुतस्तु शुक्तिरूप्यादौ साध्य-
 वैकल्यपरिहाराय स्वानिरूपितत्वस्वसजातीयनिरूपितत्वो-
 भयाभावाधिकरणताया एव स्वाधिकरणतापदेन विवक्षणी-
 यतया तुच्छेऽतिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशः । सत्त्वावच्छिन्नत्वं
 च सत्त्वसामानाधिकरण्यरूपमधिकरणताविशेषणम् । यद्य-
 पीदं तुच्छेऽतिप्रसक्तं तथापि नासत्यतिव्याप्तिवारणाय इदं
 विशेषणं किं तु शून्यवादापत्तिवारणाय । न च जगतोत्य-
 न्तासत्त्वापत्तिः कालसंबन्धादेः पक्षविशेषणत्वानुसरणेन एत-
 द्वारणसंभवात् । अस्तु तर्हि सत्तादात्म्यमेव लाघवात्
 पक्षविशेषणमिति चेत्, बाढम्, तथाप्यस्य साध्यस्य
 पूर्वोक्तसाध्यवैलक्षण्याय उक्तप्रकारादरः । तान्त्रिकैकदेशिनं

प्रत्येव एतादृशन्यायप्रयोगानुसरणे च यथाश्रुतमेव रमणी-
यम् । न च प्रथमनिरुक्तौ 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्'
इति श्रुत्या असतः सत्त्वेन प्रतीत्यनुवादात् असत्यतिव्याप्तिः
दुष्परिहरेति वाच्यम्, यतः 'सदेव' इत्यादिश्रुत्यर्थाभाव एव
उक्तश्रुत्या प्रतिपाद्यते न तु असतः सत्त्वं विरोधात् । तथा
हि— 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यत्र कीदृशं सत्त्वं अस-
त्त्वं वा विवक्षितम्, न तावत् अर्थक्रियाकारित्वतदभावौ,
बौद्धमते कुर्वतः क्षणिकत्वेन सृष्टेः प्राक् तस्यासंभवात् । न
च इदमात्मकस्य अर्थक्रियाकारिताशून्यस्य सृष्टिप्राकालवृ-
त्तित्वप्रतिपादनात् नासङ्गतिरिति वाच्यम्, 'ततो वै सद-
जायत' इति तत्रार्थक्रियाकारित्वप्रतीत्यनुवादविरोधात् ।
अत्राध्यस्य कालसंबन्धिन एव सद्रूपतया तत्रासत्त्वाभिधा-
नस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः । अत एव न कालसंबन्धित्व-
तदभावौ ते, कालासंबन्धिनि कालसंबन्धप्रतीत्यनुवादविरो-
धात् । एवंभूतस्य सतो न कार्यतादात्म्यादिकमपि का-
रणस्यैव कार्यतादात्म्यदर्शनात् कारणत्वे क्षणिकत्वापत्तेः
शून्यकारणताया वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव इत्यादि-
प्रतीत्या सत्तादात्म्यसिद्धावपि असत्तादात्म्यकल्पकप्रमाणा-
भावात् । असदासीदित्याहार्यवृत्तेः संभवेऽपि लक्षणं अना-
हार्यवृत्तिनिरूपितप्रकारताया एव निवेश्यत्वात् न कोऽपि

दोषः । यत्तु 'सदेव' इत्यादिश्रुत्यर्थाभावस्याप्यसत्त्वेन तस्य सत्त्वेनानुवादेऽपि असतः सत्त्वेन अनुवादो निरपवाद इति, तदसत्, बौद्धपरिकल्पितस्य सत्यप्रकालसत्त्वाभावस्य परोक्षे-
ऽपि अनिर्वचनीयख्यातिपक्षे प्रातिभासिकत्वेन तत्र अन्यथा-
ख्यातिपक्षे व्यावहारिकत्वेन च तुच्छत्वासिद्धेः । सत्यप्र-
कालसत्त्वाभावप्रकारप्रतीत्यनुवादेऽपि तादृशाभावस्य सत्त्वेन
प्रतीतेः अननुवादाच्च ॥

इति चतुर्थमिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥



पञ्चमनिरुक्तिः ॥



सद्विविक्तत्वं वा मिथ्यात्वम्, सत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वम् ।
तथा च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वव्यापकविषयता-
कधीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं पर्यवसितम् ।
गुरुधर्मस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे उक्ततद्दीवि-
षयत्वापेक्षया तादृशाभावाप्रतियोगित्वस्य गुरुत्वेन अभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वायोगात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदानिवेशः । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितामात्रस्य
साधने पौनरुक्त्यम् । दोषाजन्यज्ञानविषयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदवत्त्वं वा तदर्थः । यद्यप्यत्र दोषत्वं न जातिः,
नापि अस्त्रण्डोपाधिः मानाभावात् । नापि भ्रमजनकत्वं
दोषासहकृतस्य भ्रमजनकस्यैव प्रमां प्रति जनकत्वात् । भ्र-
मत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नो-
त्पत्तिप्रयोज्योत्पत्तिकत्वाभाववत्त्वं वा प्रमात्त्वमित्यपि न ।
लाघवात् भ्रमान्यत्वस्यैव निवेशयितुम् उचितत्वात् । न वा
भ्रमत्वं सुवचम्, बाधितविषयकज्ञानत्वादिरूपस्य तस्य
बाधितत्वरूपमिथ्यात्वघटितत्वेन अन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गात्,

तथापि अज्ञानमेवात्र दोषशब्देन विवक्षितम् । एवं च स्वभिन्नविषयकाज्ञानप्रयुक्तधीविषयत्वं पर्यवसितम् । भवति च शुक्तिरूप्यादिः स्वभिन्नरजतादिभेदविशिष्टशुक्त्यादिविषयकाज्ञानप्रयुक्तधीविषयः । एवं वियदादिकमपि सिद्धान्ते स्वभिन्नब्रह्मविषयकमूलाज्ञानप्रयुक्तधीविषयः इति लक्षणसमन्वयः । स्वभिन्नत्वस्थाने स्वाविषयकत्वं वा निवेश्यम् । तेनेदं रजतं सदित्यादिप्रत्यये शुद्धस्य विषयत्वेऽपि न क्षतिः । न चार्थान्तरता, शुद्धं ब्रह्मैव जगदुपादानम् अविद्या तन्निमित्तमात्रमिति मते अविद्याया दोषविधया कारणत्वे पर्यवसानात् । यत्तु तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थतत्त्वज्ञानस्य ब्रह्मातिरिक्ताभेदविषयकत्वे भ्रमत्वं नो चेत् प्रत्यक्षावान्तरवाक्यादिना ज्ञातब्रह्मैकविषयकत्वेन प्रामाण्यानुपपत्तिः, अनवगतार्थविषयकज्ञानत्वस्यैव त्वन्मते प्रामाण्यरूपत्वादिति, तन्न, स्वप्रकाशस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वादिनिरूपिताज्ञानविषयताशालितया वेदान्तानां अज्ञातज्ञापकत्वलक्षणप्रामाण्यस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । शुद्धब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वमते एव तल्लक्षणमिति ॥

इति पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

—*—

षष्ठनिरुक्तिः ॥

ननूक्तमिध्यात्वस्य मिध्यात्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वापातः,
 एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोः विरुद्धधर्मयोः एकमिध्यात्वे
 अपरसत्यत्वनियमात् मिध्यात्वसत्यत्वे च तद्वदेव प्रपञ्चस-
 त्यत्वापत्तिः, उभयथाप्यद्वैतव्याघात इति चेत्, न, वि-
 रुद्धयोः यदेकं मिध्या तदपेक्षया तदन्यदधिकसत्ताकमिति
 नियमे व्यावहारिकमिध्यात्वाश्रये शुक्तिरूप्यादौ तात्त्विकस-
 त्यत्वाभावेन व्यभिचारात् । अथ शुक्तिरूप्यं न मिध्या-
 मिध्यात्वाश्रयः, मिध्यात्वाविरुद्धतात्त्विकसत्यत्वानधिकरण-
 त्वात्, यत् यद्विरुद्धश्च तात्त्विकस्यानधिकरणम्, तत्
 तस्य मिध्याभूतस्यानधिकरणम्, यथा गोत्वाविरुद्धस्य ता-
 त्विकस्य गोत्वाभावस्यानधिकरणं मिध्याभूतस्य गोत्वस्या-
 नाश्रयश्च गौः तथा च शुक्तिरूप्यमिध्यात्वस्य तात्त्विक-
 त्वेन रूप्ये हेतोरभावात् न व्यभिचार इति चेत्, न,
 व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविरोधिप्रतियोगिसमर्पकेन य-
 च्छब्देन तात्त्विकगोत्वपरिग्रहे तस्य मिध्याभूतस्याप्रसिद्ध्या
 सहचारप्रहासंभवात् । न च मिध्याभूतस्य तस्य अप्रसि-
 द्धावपि भेदप्रसिद्धिः सुलभैव, असत्प्रतियोगिकस्यापि भेदस्य
 अङ्गीकारात्, मिध्यात्वावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-

ताकभेदवत्त्वं वा व्यापकत्वेन विवक्षितम्, अतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम्, आरोपिताश्रतादात्म्यवति गर्दभे वर्तमानस्य धर्ममात्रस्य आरोपिताश्रतादात्म्याविरोधितया तद्विरोधिधर्म-
तस्मिन् मिथ्याभूताश्रतादात्म्यावच्छिन्नत्वस्य मन्मते अभावेन व्यभिचारात् । न च व्याप्यकोटिस्थं यत्पदं यद्धर्म-
 विशिष्टपरम्, एवं च तात्त्विकस्य यद्धर्मविशिष्टस्य विरोधि-
 यत् तात्त्विकं तदनधिकरणत्वस्य व्याप्यतापर्यवसानात् न दोष इति वाच्यम्, मन्मते मिथ्याभूतगोत्ववद्भेदरूपव्या-
 पकशून्ये गवादौ तात्त्विकगोत्वविरुद्धस्य तात्त्विकगोत्वाभा-
 वस्य अभावसत्त्वेन व्यभिचारात् । यदि च तात्त्विकगोत्व-
 विरुद्धशून्यत्वमात्रं हेतुः, इतरांशस्य व्यर्थत्वात् इत्युच्येत, तदा मन्मते तात्त्विकगोत्वादिव्यक्तः अप्रसिद्धत्वेन सर्वस्यैव धर्मस्य तद्विरुद्धतया हेत्वसिद्धिः दुर्वारैव । अथोच्येत तात्त्विकत्वमत्र धर्मिज्ञानाबाध्यत्वम्, एवं च धर्मिज्ञानाबाध्यस्य यद्धर्मविशिष्टस्य विरोध्यनधिकरणं यत् तत् मिथ्यात्वेन तद्धर्मविशिष्टानधिकरणमिति नियमे न दोष इति, तदपि न, उक्तीत्या मन्मते गवादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । व्यापककोटिनिविष्टं मिथ्यात्वं यदि धर्मिज्ञानबाध्यत्वरूपम् तदा सिद्धसाधनतैव पुरः स्फुरन्ती त्वदीयवाचाटताम-
 भिरुणद्धि ॥

एतावानेवायं ग्रन्थः उपलब्धः ॥

८५५५ Nov ८-1859 SGDF